יחידה 6:
מצרים תחת אסמאעיל — אירופיזציה מהירה ומחירה

כתב: פרופ' חגי ארליך

כותב היחידה: פרופ׳ חגי ארליך

השתתפו בכתיבה: דובי בן־עמי; חוה גולדין־בקר; הדסה וורטמן; דרור זאבי

יועץ: פרופ׳ יהושע פורת

צוות הקורס:

ראש הצוות: פרופ׳ חגי ארליך
חברי הצוות: דובי בן־עמי; חוה גולדין־בקר; הדסה וורטמן; דרור זאבי; עמיחי ישראלי
ערך והביא לדפוס: עמיחי ישראלי
התקנה: ענת קדם; צבי שטיינר
גרפיקה: רותי אפלברג
עטיפה: איבונה בר־עם
צילום: יורם וינברג
סדר מחשב: ורדה לוין

מסת״ב: ISBN: 965-302-339-X

בית ההוצאה לאור של האוניברסיטה הפתוחה, קלאוזנר 16, רמת־אביב, ת״ד 39328, תל־אביב 61 392.
Everyman's University, 16 Klausner St., Ramat-Aviv, P.O.Box 39328, Tel-Aviv, 61392. Printed in Israel.

סודר בסדר־מחשב של האוניברסיטה הפתוחה.

תוכן העניינים

יעדי הלימוד

בתום לימודיך ביחידה זו אנו מצפים ממך שתוכל:

- להבין את מניעי הח'דיו אסמאעיל — "המתמערב קצר־הרוח" — בהנהגת המודרניזציה של מצרים.
- לנתח את מדיניותו של אסמאעיל בתחומי הכלכלה והחברה.
- להבין את שאיפתו של אסמאעיל לצרף את מצרים למשפחת עמי המערב.
- לראות איך הביאה שאיפה זו להסטת אזור ההתעניינות — (והפעולה) האסטראטגית של מצרים מן הלוואנט לאפריקה.
- להיווכח במילכוד, שאליו נקלעה מצרים, עקב ההנעה המהירה של גלגלי העשייה וההתמערבות בימי אסמאעיל — עד לאובדן עצמאותה.
- להבחין הן בעיקרי ההבדלים והן בקווי ההמשכיות, שבין מפעלו של אסמאעיל לזה של קודמו הגדול, מֻחמד עלי.
- להשוות פרק זה בהיסטוריה של מצרים לפרק המקביל לו באימפריה העת'מאנית כולה, ולראות את שניהם כפרק **מענה האירופיזציה בכלכלה ובחברה** באזורנו.

אסמאעיל פאשא — "המִתמערב קצר־הרוח".
נכדו של מחמד עלי, **הואלי והח'דיו** של מצרים (1863-1879), הנהיג את ארצו למאמץ מרוכז ומתיש של אירופיזציה בתחומי הכלכלה והחברה. הפסוק שיוחס לו: "ארצי נהייתה חלק מאירופה" — בא לידי ביטוי מובהק באיור זה. לבוש בבגדי־מלכות אירופיים וחבוש בכובע הפֶּז (מחידושיה של תקופתו) ניבט אסמאעיל כאיש של חזון ונחישות. דיוקנו מעוטר בידיו של אמן, שהיטיב לשבץ מוטיבים רלוונטיים. מן העבר המצרי הייחודי, המודגש בדמויות הספינקס, שהן משרידי תרבותו המפוארת של עמק הנילוס, עולה מצרים שהיא עת'מאנית־אסלאמית (המינַרֶטים שמימין) — אך גם מדינה ימית (האוניות שמשמאל); מדינה העתידה — כחזונו של אסמאעיל — לגשר בין מזרח למערב, בין אפריקה לאירופה.

6.1

מבוא: מצרים תחת אסמאעיל — אירופיזציה מהירה ומחירה

לאחר מותו של מֻחמד עלי משלו על מצרים נכדו, עַבּאס בן טוסון (1848-1854); בנו, סַעִיד (1854-1863); ונכדו — אִסמאעיל (1863-1879).

תקופתו של עבאס נחשבת, בדרך כלל, להמשכן הישיר של שנות מֻחמד עלי האחרונות. היו אלה שנים, שבהן הואט קצב הריפורמות. עבאס התרשם, כנראה, פחות מהישגיו החדשניים של קודמו ויותר מן ההשלכות השליליות ומן המפלות הפוליטיות, שהמיט מחמד עלי על מצרים תוך כדי מאמץ־היתר שכפה עליה. לפיכך בחר עבאס להתמיד בתחומי ריפורמה, שלא חייבו לזעזועים. במגעיו עם אירופים הבליט עבאס בגאווה את עצמאותו ואת אי־תלותו, ותרם בכך לתדמית הריאקציונר, שהללו מיהרו להדביק לו.* ימי שלטונו של סעיד, ובמודגש וביתר שאת — של אִסמאעיל, התאפיינו כבר בתנופה מחודשת, שיאה לה הכותרת, המשותפת להם ולאנשי התַנְטִ׳ימַאת: "מענה האירופיזציה בכלכלה ובחברה". יורשיו אלה של מֻחמד עלי כבר לא היו כמוהו, קצין צבא שטיפס לגדולה — אלא "נסיכים" עת׳מאניים (— מצריים), שקיבלו בין היתר חינוך אירופי בתחומי המינהל וההשכלה הכללית. גם הם, כאנשי ה"תַנְטִ׳ימַאת", היו מודעים היטב ומכלי ראשון הן למורכבות אתגרו של המערב, מחד גיסא, והן לכישלונו של "מענה העוצמה", מאידך גיסא. הם לא הזניחו (וכמותם גם קודמם — עבאס) את פיתוח הצבא המצרי, שנשבר בסוף "מענה העוצמה", ובשנות ה־60 וה־70 חזרו ובנו אותו בשיטות עדכניות ומודרניות, עד שחזר צבאם למימדים וליוקרה של צבא מֻחמד עלי.** ואולם, הצבא חדל להיות ציר ההשתנות והריפורמות מבית, ושלא כבעבר — הפעלתו כלפי חוץ לא באה על מנת לשרת את ביצור ייחודיותה האוטונומית של מצרים. אוטונומיה זאת מ"השער העליון" הלכה ובוצרה בתקופת סעיד ואסמאעיל באמצעים דיפלומטיים וכספיים, ואילו הצבא — שבעצמו עבר מימד נוסף של התמערבות, והונהג ישירות בידי שכירים אירופיים ואמריקאיים — לא הופעל יותר כנגד אינטרסים מערביים, אלא דווקה במשולב עמם, ולעתים (בעיקר באפריקה) — אף כחלוצם.

* ראה הערך "עבאס בין ריאקציה לקידמה"

** ראה הערך "הצבא המצרי בימי עבאס"

יורשיו של מֻחמד עלי לא התאפיינו, כבני תקופתם באִסתאנבּול, במלל הצהרתי, שפירט את כוונותיהם. מצרים לא עמדה מול איומו של כיבוש, והם לא נזקקו — כאנשי התַנְטִ׳ימַאת — להשמעתו החוזרת ונשנית של ה"רֶצֶפט הליבראלי" באוזני המערב, לפחות לא עד שלהי תקופתו של אִסמאעיל, עת הועמד שלטונם בסכנה, כפי שנלמד בהמשך. הם גם לא נזקקו להדגשה עקבית של מרכזיות החוק, היות

שבארצם חוסל הדֶצֶנטרליזם לסוגיו עוד בימיו של מייסד השושלת, ובידיהם נכון היה זה כבר מנגנון מדינה מרוכז ויעיל־יחסית. סעיד ואסמאעיל יכלו גם יכלו להוציא אל הפועל את תפיסות־היסוד הבסיסיות שלהם, והללו — בדומה לתפיסותיהם של אנשי התנט׳ימאת — נבעו מההכרה, כי יש לקדם לגופן וברוח ההתמערבות את מערכותיה הכלכליות והתרבותיות־חברתיות של מצרים.

איור 38

הואלי עבּאס פאשא, נכדו של מחמד עלי. למרות תדמיתו השמרנית המשיך עבּאס בביצוען של ריפורמות מצומצמות וזהירות. תמונה מתוך ספרו של אמין סאמי, **תַקְוִים אל־נִיל** ("אלמנך הנילוס"). אמין סאמי היה איש־חינוך ומינהלן בתחום החינוך במצרים שתחת הח׳דיוים אסמאעיל, תַוְפִיק (1892-1879) ועבּאס חִלְמִי (1914-1892). בין היתר ניהל את דאר אל־עֻלום (ר׳ ערך). ספרו המונומנטאלי, **תַקְוִים אל־נִיל** (קאהיר: הוצאת דאר אל־כֻּתֻב, 1916-1936) הוא מעין המשך לחִ׳טַט של עלי פאשא מֻבארכּ (ר׳ ערך). לספר מבוא ושלושה חלקים, הכרוכים בשישה כרכים.

איור 39
הואלי סעיד פאשא, בנו של מֻחמד עלי, שלט במצרים לאחר מות בן־אחיו, עֻבאס פאשא. בתקופתו חודשה תנופת הריפורמות. מתוך הספר **תַקְוִים אל־ניל**.

איור 40
הואלי (ולימים הח׳דיו) אסמאעיל פאשא, בנו של אבראהים בן מחמד עלי, המשיך במלאכת הריפורמות ואף שיווה להן גוון מערבי מובהק (שים לב לסגנון המערבי של בגדיו). מתוך הספר **תַקְוִים אל־ניל**.

אכן, תקופת "מענה האירופיזציה בכלכלה ובחברה" היתה בעמק הנילוס תקופה של פועל ומעש, שצברה תאוצה והיתה לתקופה של תנופת־פיתוח. תשתיתה וכלכלתה של מצרים — החקלאות,* התעשייה, המסחר והתחבורה** — פותחו תוך כדי קשירתם ישירות לכלכלת המערב. בעוד שמֻחמד עלי פיתח תחומים אלה תוך מירכּוּזה הקשוח של מצרים (וניסיון לייצא ריכוזיות זאת לאזורים הסמוכים של האימפריה העת׳מאנית) — עשו זאת יורשיו באמצעות ייבוא הון מן המערב. מדיניות ייבוא ההון לפיתוחו המואץ של עמק הנילוס משולבת היתה במגמתו של אסמאעיל, להתחבר כשותף למעגליה האסטרטגיים של אירופה. הוא הִפנה את צבאו והשקיע ממשאביו לכיבושה של אימפריה אפריקאית. כיבוש זה נעשה באמצעות אנשי־צבא, מומחי־פיקוח ומינהלנים, שנשכרו באירופה, ובשמן של סיסמאות מערביות — כגון מלחמה בעבדות — והיה מלווה במפעל אדירים: כריית תעלת סואץ, כגשר בין המעצמות ובין מרחבי האימפריות ביבשת השחורה ובאסיה.

* ראה הערך "גידול שוק הכותנה במצרים בימי אסמאעיל"

** ר׳ הערכים "חברת הספנות המצרית"; "פיתוח התחבורה והתקשורת במצרים בימי עבאס, סעיד ואסמאעיל".

חיבורה של מצרים ישירות למעגלי הכלכלה והאסטרטגיה* של אירופה המערבית מלווה היה, כמעט מאליו, בתמורות מקבילות בחברתה ובתרבותה.** התמורות בתחומים אלה עמדו בסימן הפתיחות. חלקן — כגון הרחבת מערכות החינוך המודרני — עמד לכאורה בסימן ההמשכיות למפעלו של מֻחמד עלי, אך שוב לא התנהל בסגנונו העריץ והקשוח.***

* ר׳ הערך "אמנת קונסטנטינופול (קושטא)"

** ר׳ הערכים "האשראף במצרים במאה ה־19"; "מעמד העלמא במצרים בימי עבאס, סעיד ואסמאעיל".

*** ר׳ הערכים "החינוך במצרים בימי עבאס"; "החינוך במצרים בימי סעיד"; "החינוך במצרים בימי אסמאעיל".

איור 41

מחמד עלי פאשא. בכיתוב המקורי נאמר: ״דרש לבוש מתוצרת ארצו וישב על מצע שעשה עַמו״. מחמד עלי השתמש באמצעים קשוחים (ו״בלתי ליבראליים״, לפי אמות־מידה מערביות) כדי ליצור תמורות במצרים מתוך משאביה שלה. הוא הקפיד, ככל שיכול, להימנע מתלות במעצמות ובכלכלתן ושמר על מאזן תשלומים חיובי (ר׳ טבלה בערך ״היווצרות החוב המצרי — ההכנסות וההוצאות בתקציב המצרי בשנים 1821-1879)״. אסמאעיל לעומתו נפתח לרוח המערב, שאף להתחבר למעגליו ולא נשמר מהתלות הכלכלית, שצמחה עקב כך במהירות. את מפעלי הפיתוח שלו יזם אסמאעיל וניהל תוך הסתמכות על יבוא הון מאירופה.

המודרניזציה של תחומים אלה לגופם, יזומה בידי סעיד ואסמאעיל ומוקרנת מהם, הביאה חידושים לעמק הנילוס: מוסדות ייצוגיים; מוסדות שיפוטיים; היווצרות קהילייה גְדֵלה ומרכזית של זרים, שבאו מצריימה בעקבות ההון;* עליית מעמדה של העילית דוברת הערבית והשתלבותה במערכות הכלכלה; "ערביזציה" של העילית התורכו־צ'רקסית הישנה; עליית מעמד הקופטים והארמנים בסולמות החברה, הכלכלה והפוליטיקה;** הופעתם במצרים של משכילים, נוצרים ברובם, מהסהר הפורה.

* ראה טבלת הזרים במצרים, להלן בסעיף 6.4.2; וכן הערך "הזרים ומעורבותם בכלכלת מצרים בימי אסמאעיל".

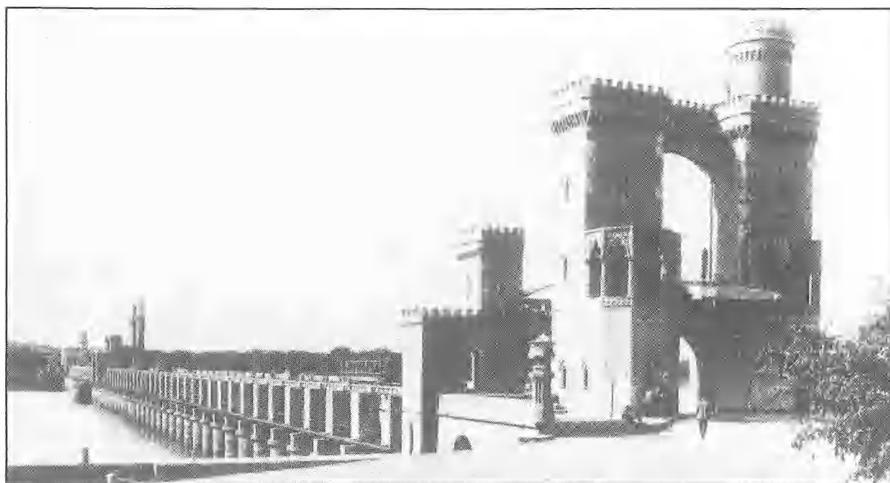
** ראה הערך "המערכת האגרארית ותמורות חברתיות במצרים בימי אסמאעיל"

התמורות הללו משולבות היו באווירה חדשה של פתיחות לרוח המערב ולתרבותו, פתיחות שבאה לידי ביטוי, בין היתר, בסממנים חיצוניים של לבוש; באירגון מודרני ראשוני של חיים מוניציפליים;* בהופעת עיתונות לסוגיה** — ואפילו בהקמת תיאטרון ואופרה. ההתפתחויות בתחומים אלה "בתקופה של הפאשות" היו בעלות חשיבות מרחיקת־לכת בעיצוב הווייתה החברתית־תרבותית של מצרים ובהנחת התשתית לצמיחתה — בשלב מאוחר יותר — של תנועה לאומית מודרנית. ואולם, סיפורה הקונקרטי יותר של התקופה נרקם — בניגוד לתקופה המקבילה של התַנְט'ימַאת באִסתַאנבּוּל — סביב התמורות הכלכליות.

* ראה הערך "עיור ועיריות במצרים בתקופת סעיד ואסמאעיל"

** ר' הערך "העיתונות במצרים בימי אסמאעיל"

בתחום הכלכלה בלטה נחרצותו ואף נחפזותו של אִסמאעיל לראות בהִתמערבוּתה המהירה של הכלכלה, בפיתוחה ובקשירתה למערב, את המירשם לקידמה. במדיניותו זו הביא אִסמאעיל להאצת המילכוד הבסיסי, שאליו נקלע אזורנו. יותר משחדרו המערב, כליו ותכניו בכוח תוקפנותם ויוזמתם שלהם — החדירם אִסמאעיל באמצעות ייבוא משאבים ואדם. בימיו עברה מצרים מאמץ פיתוח בהיקף השקעות כזה, ששום מדינה אירופית באותה עת לא העזה לבצע בתקופה כה קצרה. פועלו זה של אסמאעיל הביא את "מעגה האירופיזציה הכלכלית־חברתית במצרים" אל סף הכישלון. דווקה בשל כושר היישום של רעיונותיו ותנופת־היתר שלו הסתבכה מצרים עד מהרה בחובות קשים והשתעבדה למוסדות פינאנסיים במערב.

איור 42

סכר "אל־קנאטר אל־חַ'יְרִיה", בנקודה שבה מִתפצל הנילוס לשתי זרועות הדלתה. הקמת הסכר היא דוגמה מובהקת למימד ההמשכיות בפועלם של מחמד עלי ויורשיו. תיכנונו של הסכר והקמתו החלו ביוזמתו של מחמד עלי (ר' הערך "סכר האצירה שיזם מחמד עלי על הנילוס", לעיל בחטיבה ב). העבודה חודשה בימי יורשיו — ובייחוד בימי אִסמאעיל, בפיקוחו של עלי פאשא מבארכ (ר' ערך) — ונסתיימה בראשית תקופת השלטון הבריטי.

ההסתבכות הפינאנסית הביאה להתדרדרות, וזו הוליכה להתערבות הדרגים הפוליטיים, ולבסוף גם הצבאיים, של המעצמות. בשנת 1879 הדיחו המעצמות את אסמאעיל, ושלוש שנים לאחר מכן נחת צבא בריטי באלכסנדריה וכבש את הארץ במטרה מוצהרת לשקם — בשם הנושים — את כלכלתה. מצרים, חלוצת תהליכי התמורה והמודרניזציה, היתה בכך — ברוח המילכוד, שהוא ציר דיוננו בתולדות העת החדשה באזור — גם הראשונה ליפול ישירות תחת משטר כיבוש מערבי.

◀ קרא עתה בעיון בספרו של ש' שמיר, **תולדות הערבים במזרח התיכון בעת החדשה**, ע"ע 84-133.

6.2

מנהיגותם של יורשי מחמד עלי ומעמדה של מצרים באזור

6.2.1 עבאס, סעיד ואסמאעיל

אופייני הוא לתהליכי המאה ה־19 באזורנו, שמֻחמד עלי במצרים — אף שכפוף היה להלכה לבית עֻת׳מאן שבאִסתאנבּול — הגיע באותה עת עצמה לדרגת ריכוזיות ולכוח גדולים יותר. כבימי מֻחמד עלי, כך גם בימי יורשיו — גורלה של מצרים הושפע ישירות מאופיו ומדרכי פעולתו של הפאשא (ולימים, מאז אִסמאעיל: החֶ׳דיו), ששלט ביד רמה במערכותיו של עמק הנילוס.

על אופיים ועל חלק מפועלם של שלושת הפאשות כתב ההיסטוריון פ. ג׳. וַטיקיוֹטיס:[1]

> בריווח הזמן שבין מוחמד עלי ואיסמאעיל שלטו שלושה פאשות: איבראהים — שישה חדשים בלבד, עבאס הראשון 1848-1854, וסעיד 1854-1863. על אופיו של עבאס פאשא הראשון, היורש הבכור במשפחת מוחמד עלי ונכדו של הפאשא הגדול, אנו למדים שהיה, בסיכומו של דבר, ריאקציונר ורודני.* לא היה לו עניין או רצון להמשיך בריפורמות ובמפעלים שעסק בהם קודמו המהולל, והתייחס בחשדנות לא רק אל האירופים המרובים, שעבדו בשירות סבו, אלא גם אל קומץ המצרים, העובדים בשירות הממשלה ואשר התחנכו בבתי־הספר החדשים מיסודו של מוחמד עלי או במסגרת משלחות הלימוד ששוגרו לאירופה. כל מדיניותו היתה בבחינת עיכוב מכוון של תהליך המודרניזציה, תהליך שסבו החל בו באופן לא פחות מכוון. יתר על כן, הוא התייחס בחשדנות ובאיבה עמוקים לאֶחָיו ולאֶחיו־החורגים, עד שראו צורך לצאת את מצרים ולהתגורר באיסטנבול ובבירות אירופיות במשך כל תקופת שלטונו. הוא אף ניסה לשנות את חוק הירושה לכהונת המִשנה־לסולטאן המצרי כדי שיוכל בנו שלו, אילהאמי פאשא, לרשת אותו אחריו. הוא נטה לחשאיות והעדיף לחיות בבדידות מחוץ לעיר הבירה. לכן בנה לעצמו ארמונות מגורים בעבאסיה, בנהא ומקומות אחרים.

* ראה שוב הערך ״עבאס בין ריאקציה לקידמה״

1. פ. ג׳. וטיקיוטיס, **תולדותיה של מצרים המודרנית**, ע״ע 71-74.

איור 43
אבראהים פאשא. בנו של מחמד עלי והמצביא שהוביל את צבא מצרים לניצחונות מזהירים על צבא האימפריה העת׳מאנית, מת זמן קצר לאחר שעלה לשלטון.

איור 44
פסלו של אבראהים פאשא, הרכוב על סוסו, ניצב בכיכר האופרה בקאהיר. צולם בידי צוות הקורס באביב 1985.

על אף איבתו לאירופים ובמיוחד לתכנית תעלת־סואץ שהוצעה באותם הימים על ידי הצרפתים, הרשה עבאס לשפץ את הדרך המקשרת בין הערים קאהיר וסואץ ולהניח מסילת ברזל מקאהיר לאלכסנדריה. הבריטים תמכו בתכניות מסילות הברזל לאור העניין שהיה להם בקווי תחבורה להודו, והמסילה הראשונה המחברת את אלכסנדריה עם קאהיר נבנתה בשנת 1852 על־ידי רוברט סטפנסון. אולם, עבאס הזניח את בתי־הספר,* בתי־החרושת ושאר המפעלים. זאת ועוד, בכושרם ואירגונם של הכוחות המזוינים חלה ירידה, על אף העובדה שפעילותם נתחדשה לפרק זמן קצר, כאשר ביקש הסולטאן עבדול מג׳יד את עבאס בשנת 1853 להושיט לו עזרה צבאית במלחמת קרים.** לחזית אז שוגר גיס מצרי בן עשרים אלף איש באניות הצי המצרי. סיכומו של דבר, כשמת עבאס בשנת 1854 — לפי המסופר, נרצח בידי משרתיו — לא הותיר אחריו בארצו שום רושם ניכר, פרט לשם רע של מהרס המפעל שהקים סבו.

* ראה שוב הערך ״החינוך במצרים בימי עבאס״

** ראה שוב הערך ״הצבא המצרי בימי עבאס״ וכן הערך ״מלחמת קרים — סיבותיה, מהלכיה ותוצאותיה״.

איור 45
סעיד פאשא רכוב על סוס. סעיד נודע בחיבתו לצבא ובאהבתו למסדרים ולמצעדים.

יורשו, סעיד פאשא, שהוכתר בשנת 1854, היה בנו של מוחמד עלי. לצורך אימונו הצבאי, הוצב לשירות בצי, ולימים טיפס עד לדרגת מפקדו העליון. רבים מחונכיו היו אירופים, בפרט צרפתים, ונאמר עליו שרחש חיבה גדולה לבני אירופה בכלל. בניגוד בולט לעבאס היה סעיד איש טוב־לב, נוח לבריות ורחום. אלא שהיה גם חלש אופי, חסר כוח רצון ומושפע בנקל מעצת כל מי שנמצא בסמוך לו באותו רגע. ייתכן שהשפעה חיצונית הניעה אותו לחדש את מפעלי החקלאות, ההשקיה והחינוך, שהחל בהם אביו. יתר על כן, הוא נכנע ללחץ שהפעיל פרדיננד דה לספס, המוכשר ורב הקסם, והעניק לו בנובמבר 1854 את הזיכיון המפורסם לכריית תעלת־סואץ.

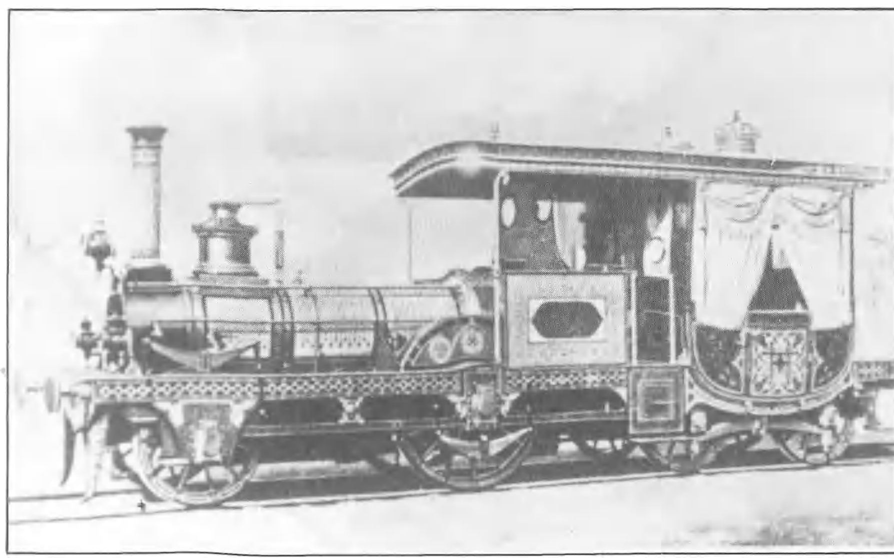
בשטח החקלאות חוקק סעיד בשנת 1858 את החוק המקיף הראשון, הנוגע לרכוש קרקעי ולנכסי דלא ניידי פרטיים, וביטל את שיטת המונופול על המוצרים החקלאיים, ששררה בימי אביו. בדרך זו נתן סעיד לאיכרים רשות למכור את יבולם כרצונם, וחופש להחליט בעצמם מה הגידולים שיגדלו על אדמתם.

ענייני ההשקיה העסיקו את סעיד במידה ניכרת. הוא דאג להרחיב ולהעמיק את התעלות הראשיות, כגון תעלת מחמודיה, ולהחזיקן במצב תקין. באותה מידה התעניין גם בהרחבת אמצעי התחבורה והתקשורת, ובייחוד מסילות ברזל וטלגרף, וכן במיפוי מפורט של שטח המדינה, מבצע שבו העסיק מהנדסים ומודדים מצרים. אחד מהישגיו החשובים ביותר היה הנהגת שירות צבאי אחיד. בימי מוחמד עלי היו מגייסים את האיכרים בכוח לתקופות שירות בלתי־מוגבלות, וכתוצאה מכך היו רוב המגוייסים יוצאי השכבות העניות והנמוכות של החברה. סעיד הנהיג, לעומת זאת, שירות צבאי מוגבל בן שנה אחת וגיוס טירונים על־פי המלצותיהם של ראשי הכפרים ונכבדי הקהילות. בתחום המינהל האזרחי הנהיג סעיד, לראשונה, שיטה סדירה של גימלאות לפקידי השירות הציבורי, ושיטה זו שימשה יסוד לכל תכניות הפנסיה המאוחרות יותר של ממשלת מצרים. בין תוצאות ההשפעה האירופית על סעיד יש למנות את ייסודה של החברה הראשונה לשיט ולהובלת משאות בנהר בשנת 1854, ושל חברת ספנות מסחרית בשנת 1857, שמטרתה היתה לסייע לפיתוח סחר החוץ המצרי.*

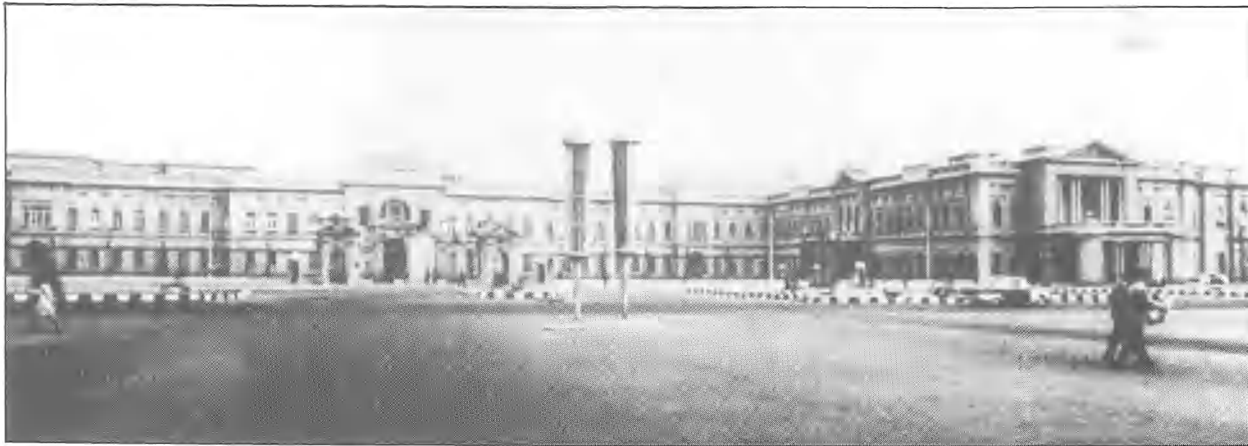

איור 46
סמלו של שירות הדואר הימי הח׳דיויאלי. את השירות הקים סעיד פאשא בשנת 1858 וקרא לו ״החברה המג׳ידית״, על שם הסלטאן עבד אל־מג׳יד. בשנת 1870 הועברה החברה לבעלות ממשלת מצרים ושמה הוסב ל״מינהלת ספינות־הדואר הח׳דיוית״.

* ראה הערך ״חברת הספנות המצרית״

איור 47
רכבת חד־קרונית, שיוצרה במיוחד עבור סעיד פאשא, לצורך נסיעה בשטחי אחוזותיו. הקטר יוצר באנגליה בידי סטיבנסון ומצוי כיום במוזיאון הרכבת שבקאהיר.

איור 48
ארמון עַאבְּדִין בקאהיר. לכאן העביר אסמאעיל את מושבו בשנת 1865 מארמונו שבמצודת קאהיר (**הקלעה**). ארמון עאבדין שימש מקום מושבם של שליטי מצרים מאז ועד למהפכת "הקצינים החופשיים" בשנת 1952. (עד למהפכה שכן גם ארכיון המדינה בארמון עאבדין.)

כשעלה איסמאעיל לשלטון שרר המצב המתואר להלן:

"בארץ כמעט לא היו מוסדות חברתיים כלשהם, שביכולתם לשמש נקודות משען לריפורמה. המוסדות הקודמים היו הרוסים ועדיין לא קמו חדשים כתוצאה מחדירת הרעיונות המערביים. עד כה היה קיים רק חיקוי לתרבות המערבית. לא היו בנמצא אישי־ציבור ולא רוח ציבורית; הפקידות הציבורית היתה מתרפסת ומושחתת; בני מעמד החקלאים היו מופקרים לכל מעשי עוול ודיכוי, ולא זו בלבד שהיו נטולים אמצעים לתיקון העוול, אלא גם לא ידעו דבר על זכויות פוליטיות; אפילו היסודות הנאורים שבאוכלוסיה היו נבערים מדעת במובן מדיני."

עבאס פאשא, כפי הנראה, התנגד לכל צעדי קידמה שבהגשמתם היה צורך להיעזר באירופים. הוא אף התקין תקנות המצמצמות את זכות הישיבה של נתינים זרים במצרים. סעיד, לעומת זאת, היה פרו־אירופי ובמקצת אנטי־עות׳מאני, אלא שגם הוא, כקודמו עבאס, לא היה חדור שאפתנות מדינית יתירה. ואולם איסמאעיל מסמן מפנה בולט במצרים של אמצע המאה התשע־עשרה בכך שהיה לא רק חסיד מופלג של אירופה, אלא גם בעל שאיפות מדיניות מוגדרות ורחבות לגבי מצרים־גופה ולגבי חוץ־לארץ. איסמאעיל היה חדור שאיפה עזה להפוך את מצרים לארץ אירופית ולעשות את בירתה, את קאהיר, לכרך אירופי מזהיר,* והוא האמין שרק אירופים יוכלו לסייע בידו להגשים את השאיפה הזאת. במדיניות החוץ היתה מטרתו העיקרית להשיג מידי תורכיה מידה גדולה יותר של עצמאות, ולהמשיך בתכנית שהחל בה סבו — כיבוש כל סודאן והשטחים הסמוכים לה — על מנת שמצרים תשלוט בקיסרות אפריקנית.

* ראה שוב הערך "עיור ועיריות במצרים בתקופת סעיד ואסמאעיל"

בעוד שמוחמד עלי האמין שביצור שלטונו ושלטון יורשיו במצרים תלוי במדיניות של ריפורמות נוסח אירופה, רצה נכדו איסמאעיל להפוך את מצרים לחלק של אירופה. 'ארצי איננה עוד באפריקה, היא באירופה', אמר איסמאעיל, כפי שמספרים, לאחד מחברי ועדת הפיקוח האירופית. ואמנם הוא הצליח בסופו של דבר לעשות את מצרים חלק מאירופה במובן זה, שנכפה עליה תחילה פיקוח כספי אירופי ואחר־כן כיבוש בריטי ישיר; אבל שלטונו גם הכשיר את הקרקע לצמיחתה של עילית מצרית בעלת צביון אירופי בשירות הממשלתי, בחינוך ובספרות, עילית שנתרחבה

איור 49
מלון שֶׁפֶּרְד בקאהיר (צילום מתחילת המאה ה־20). המלון הוקם בימי אסמאעיל והפך מָני אז למרכז חברתי פופולארי וידוע לאירופים, ששהו או גרו בבירת מצרים. המלון שופץ פעמים אחדות והוא קיים עד ימינו.

ונתעשרה בידיעותיה עד שנטלה בידה את הנהגת הריפורמה ותנועות לאומיות מאוחרות יותר שקמו בראשית המאה העשרים. פאראדוכסאלי הוא הדבר, ששנות שלטונו של איסמאעיל (1879-1863) היו דווקא שנים של התקדמות גדולה בבניינה של מדינה בעלת חזות אירופית, לפחות כלפי חוץ, שנתקיימה על־ידי ביצוע עבודות ציבוריות נרחבות, פתיחת תעלת־סואץ, ועידוד רב לחינוך ולאמנויות. כל ההישגים האלה פקחו את עיני המצרים לראות את יתרונותיו של העולם המודרני. עם זאת הביאו על הארץ שואה כספית, שהוליכה לפיקוח ולשליטה על ידי זרים — הווה אומר, ממש לאובדן העצמאות־למעשה שמצרים קנתה לה מידי 'השער העליון' העות'מאני מזה שבעים וחמש שנה.

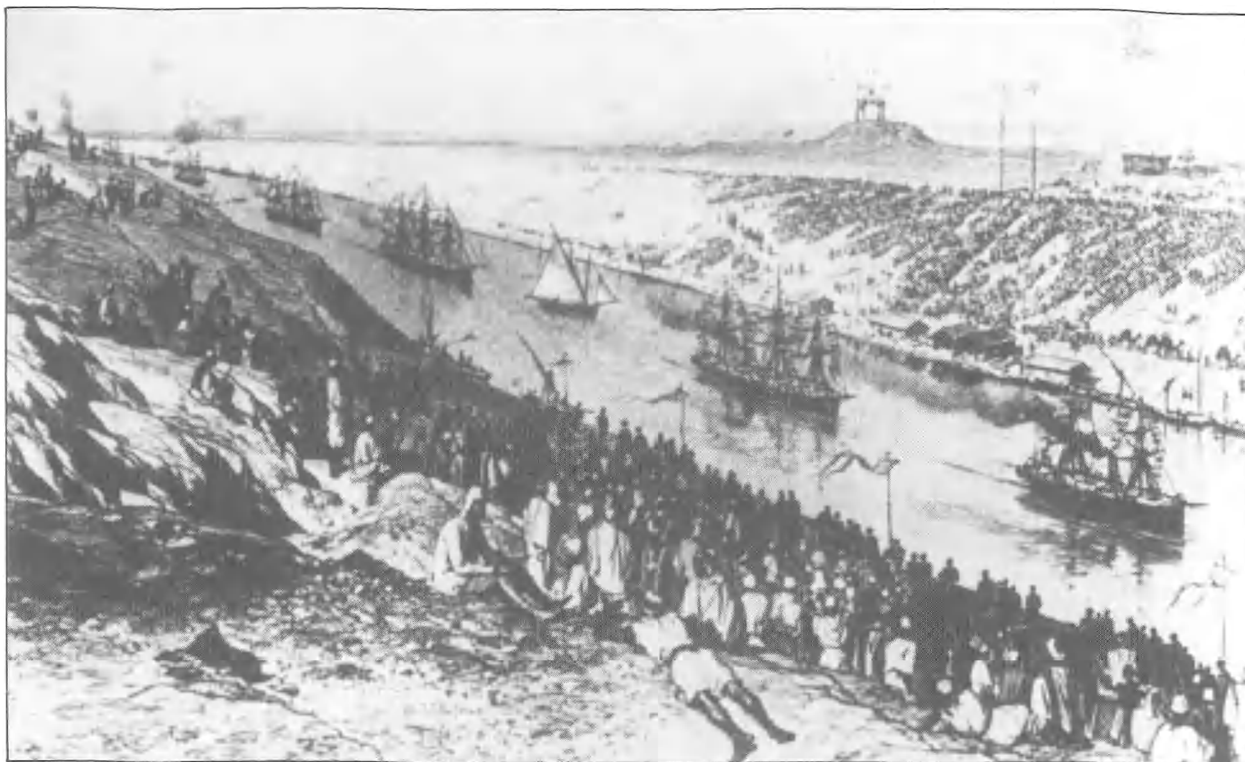
מחברים רבים ראו באיסמאעיל את מקור כל צרותיה של מצרים בעבר ובהווה; אחרים שיבחו את הישגיו ואת הברכה שהביא על המדינה. אחד מהם, שבחן את שאיפותיו של איסמאעיל, כתב לאמור:

"הוא ראה את עצמו בעיני רוחו כגדול השליטים ביבשת אפריקה. הוא צפה לקראת היום שבו יבוא חורבנה הקרוב של הקיסרות העות'מאנית והוא, איסמאעיל, יהיה, בפועל אם לא בתואר, יורשו של הסולטאן; ודמיונו הִשִּׂיא אותו להאמין, שאם אך יצליח להבטיח את המשך תמיכתה הכספית של אירופה, יוכל להרחיב את ממלכתו מן הנילוס ועד מיצר הבוספורוס."

תהיינה שאיפותיו אשר תהיינה, השפעת שלטונו של איסמאעיל על התפתחותה של מצרים החדשה אכן היתה ניכרת מאוד.

איור 50
הח'דיו אסמאעיל

איור 51

משט הפתיחה של תעלת סואץ ב־17 בנובמבר 1869. ציור מתוך סדרה בת ארבעה ציורים מאת הצרפתי ריו (Riou) מאותו אירוע. אסמאעיל ניצל את פתיחת התעלה להאדרת יוקרתו בעיני שליטי אירופה, וערך במהלכה חגיגות גראנדיוזיות (שתרמו אף הן להסתבכותו הפיננסית). הציור מצוי כיום במלון מאריוט שבקאהיר, שנבנה אף הוא בימי אסמאעיל.

שאלה 1

השווה את תיאורו של וטיקיוטיס לתיאורו של שמיר (ע״ע 84-86) וענה על השאלה הבאה: היש טעם, לדעתך, לרכז את מירב הדיון ב״מענה האירופיזציה בכלכלה ובחברה״ דווקה בתקופתו של אִסמאעיל?

6.2.2 מעמדה של מצרים ביחס לאימפריה העת׳מאנית

מֻחמד עלי ביצר את האוטונומיה של מצרים מן ה״שער העליון״ באמצעים צבאיים. בכך היה אולי ממשיכם של עלי בֵּי ״אל־כּבּיר״* ומורדים אחרים בעבר מקרב הממלוכים של מצרים.** בתקופת דיוננו הלכה והתחזקה האוטונומיה של מצרים ונפרדותה מן האימפריה. קשריה הכלכליים, האסטרטגיים, והתפיסות שהניעו את סעיד ואת אִסמאעיל, קשרו את מצרים למערב (וממנו — ובעזרתו — אל אפריקה) והמעיטו מאוד את ההתעניינות של הפאשות בחבליה האחרים של האימפריה העת׳מאנית, כגון סוריה וארץ־ישראל, לבנון וחצי־האי ערב. את הגושפנקה הרישמית לאוטונומיה מתחזקת חיפש אִסמאעיל לא באמצעות כוחו הצבאי, אלא — על־פי הרוח החדשה של תקופתו — באמצעי דיפלומטיה*** ומתן שלמונים מפרי המודרניזציה הכלכלית.

* ראה יחידה 1, סעיף 1.10.2, ״עלי בי אל־כביר ויורשיו במצרים״.

** ראה הערך ״ממלוכים; הסלטאנים הממלוכיים במצרים״, לעיל בחטיבה א.

*** ראה הערך ״אסמאעיל ונפוליאון השלישי״

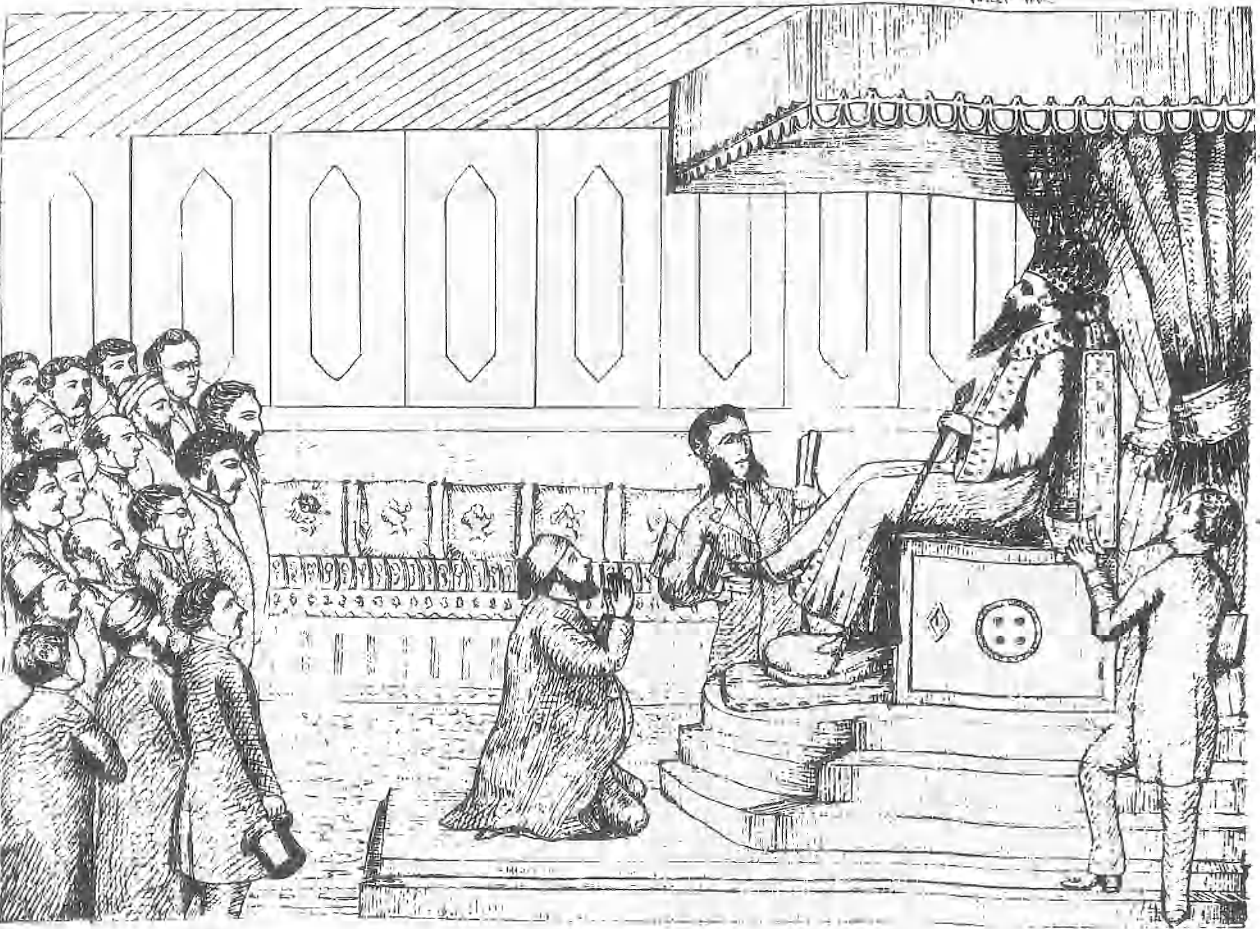
איור 52
אסמאעיל בצעירותו

עיין מחדש בתיאורו של שמיר (ע"ע 86-88).

לפניך סיכומו של וטיקיוטיס באותו נושא:[2]

כדי להגשים את שאיפתו למידה גדולה יותר של עצמאות היה על איסמאעיל להשיג שינוי בהגבלות שהוטלו על מצרים בכוח פירמאנים מהשנים 1840 ו־1841, הגבלות שאושרו על־ידי המעצמות בהיותן נחרצות בהחלטתן למנוע את מוחמד עלי מלסכן את עצמאותה ושלימותה של הקיסרות העות'מאנית. היה עליו איפוא לשאת ולתת

2. **שם**, ע"ע 74-77.

איור 53
אסמאעיל מתרפס בפני עבד אל־עזיז לעיניהם של אנשי המערב. קריקטורה מתוך **אבו נט'ארה** (ר' הערך "העיתונות בימי אסמאעיל") מ־25 בנובמבר 1878.

בעת ובעונה אחת עם 'השער העליון' ועם המעצמות האירופיות. סבו נשא ונתן עם הסולטאן מעמדה של כוח וסמך על עוצמתו הצבאית בניסיונו לסחוט ויתורים מאיסטנבול. ואילו איסמאעיל בחר לחתור לתוצאות דומות בעזרת הכסף, כלומר באתנן, בשוחד, ובאמצעים לא־פורמאליים אחרים. על כן היה לו עניין לכונן יחסים טובים עם הסולטאן עבדול עזיז כהקדמה לדברים אחרים. בין אלה היה רצונו של איסמאעיל לשנות את הכלל, הקובע את היורשים במשפחת המִשנה לסולטאן. הכלל המצרי היה, כמו הכלל העות'מאני, שיורש הכס הוא הבכור בין היורשים הנותרים בחיים במשפחת מוחמד עלי, ואילו איסמאעיל רצה להעביר את זכות הירושה לבן הבכור של השליט הקיים. לפיכך הוציא כסף רב על ביקור ממלכתי, שערך עבדול עזיז במצרים. שום סולטאן עות'מאני לא ביקר במצרים מאז ימי סֶלים הראשון, כובש הארץ, ששהה בה שהות קצרה בשנת 1517. עתה, בשנת 1863, בא השליט העות'מאני של מצרים לבקרה ונתקבל ברוב פאר, טקסים ובזבוז ממון.

איסמאעיל, שלא כעבאס או כסעיד, שהה בימי נעוריו באירופה כסטודנט וגם הִרבה לנסוע בין איסטנבול ופאריס. הוא התוודע לסולטאן עבדול עזיז בשנות החמישים של המאה התשע־עשרה, כשמינה אותו הסולטאן לתפקידים שונים במועצות המשפטיות של הקיסרות. הוא העשיר את נסיונו הדיפלומאטי, כשסעיד פאשא הטיל עליו שליחות דיפלומאטית מיוחדת לחצרו של נפוליאון השלישי בפאריס.* במשך ביקורו הממלכתי של הסולטאן במצרים פנה איסמאעיל אליו ואל פמלייתו בבקשה לשנות את חוק היורשים לכס המִשנה־לסולטאן המצרי. לאחר שפע הוצאות ומתן שלמונים לחצרני הסולטאן במישרין (שלפי המספר הסתכמו בשלושה מיליוני לירות שטרלינג), יצא מתחת ידו של הסולטאן, בחודש מאי 1866, פירמאן הקובע את כלל הירושה כחפצו של איסמאעיל. אבל בתמורה סחט הסולטאן מאיסמאעיל התחייבות להגדיל את המס השנתי שמעלה מצרים לאוצר העות'מאני מארבע מאות אלף לירות שטרלינג לשבע מאות וחמישים אלף. עם זאת גם התיר הפירמאן לאיסמאעיל להגדיל את צבאה של מצרים וכן לטבוע מטבעות משלו ולהעניק עיטורים ותוארי כבוד ממלכתיים לאישים מצרים וזרים עד לדרגה מסוימת.

* ראה שוב הערך "אסמאעיל ונפוליאון השלישי"

איור 54
נפוליאון השלישי, שליט צרפת, שעִמו פיתח אסמאעיל קשרים מיוחדים.

בהקשר זה מעניין להציע בפרשת מוצטפא פאדל פאשא, אחי הח'דיב, שהיה עד שנת 1866 היורש המיועד לכס המצרי. הפירמאן החדש שלל ממוצטפא פאדל את זכות הירושה, ובשעתו גם רווח חשד, שביוזמתו של איסמאעיל העביר הסולטאן את מוצטפא פאדל מכהונת נשיא מועצת האוצר באיסטנבול בחודש פברואר 1866. זמן קצר לאחר מכן נמצא מוצטפא פאדל קשור לקבוצה חשאית הקוראת להתנגדות למשטר הסולטאן, מן הסתם קבוצה של 'עות'מאנים צעירים' ליבראליים.* משנתבקש באפריל לעזוב את איסטנבול, הצטרף מוצטפא לקבוצת גולים תורכים בפאריס, ושם פירסם בחודש מרס 1867 מכתב גלוי אל הסולטאן בעתון 'ליברטה'

* בהם ובפעולותיהם נעסוק בחטיבה ד

איור 55
מצטפא פאדל פאשא, אחי הח'דיו אסמאעיל ומראשי תנועת "העת'מאנים הצעירים". תמונה זו צוירה בהיותו שר האוצר בממשלת האימפריה.

(LIBERTE). מכתב זה לא היה אלא הצהרה הדורשת תיקונים בחוקה. אז גם נרמז בציבור, שהסולטאן עבדול עזיז היה רוצה בתיקון דומה של חוק הירושה לטובת צאצאיו שלו באיסטנבול. לפיכך, ייתכן שמלבד אהדה לשמה, שאהד מוצטפא פאדל את רעיונותיהם הליבראליים של 'העות'מאנים הצעירים', היה לו עניין אישי חיוני, שהמריצו לתקוף את מה שהוא כינה במכתבו הגלוי בעריצות ורודנות בממלכה העות'מאנית. על אף כל זאת, כשנתחדשו החיכוכים בין הח'דיב והסולטאן בשנת 1869, חנן הסולטאן את מוצטפא פאדל ומינה אותו לכהונת נשיא בית-המשפט העליון, ולאחר מכן לתפקיד שר האוצר, זמן קצר לפני מותו בשנת 1871. היבט מעניין אחר של הפרשה הזאת, שאולי היה לו קשר להתרחשויות במצרים הוא, שבשנת 1866 הוקמה במצרים המועצה המחוקקת הראשונה.*

* ראה הערך "מַג'לס שורא אל-נואב"

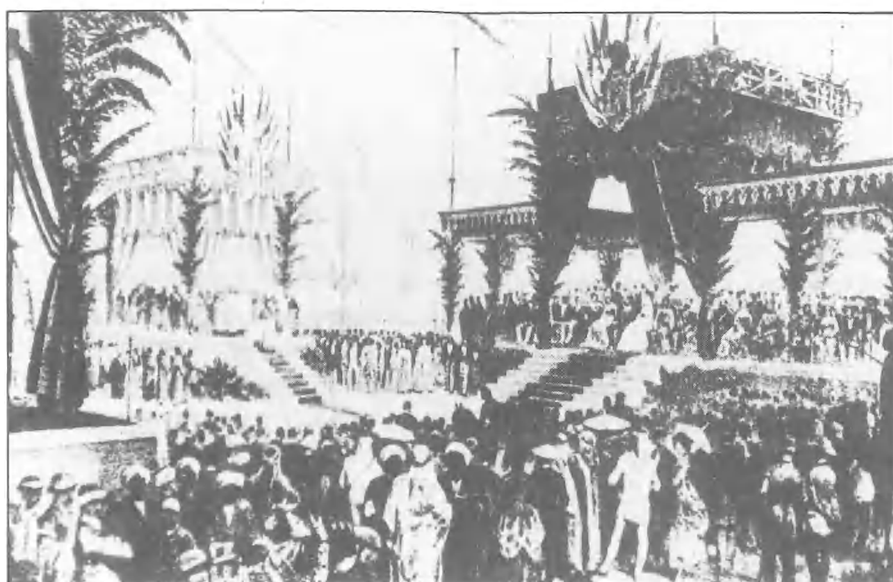
את מאמצי איסמאעיל להבטיח את השלטון במשפחתו שלו ליוותה שאיפתו להצטייד באבזרי הריבונות הפורמאליים כלפי אדונו הסולטאן וכלפי המעצמות האירופיות. לאחר שפיזר ממון רב באיסטנבול הצליח להשיג פירמאן מיוחד, המעניק לו את התואר הרשמי 'ח'דיב' (משנה לסולטאן), שהעלה את מעמדו בסולם האצולה לשלב קרוב יותר למלכות, ואילו עד כה היה תוארו הרשמי רק 'וַאלי', כלומר נציג הסולטאן במצרים. הישג חשוב יותר שזכה בו איסמאעיל יחד עם התואר החדש, היתה העצמאות בפועל בענייני פנים והזכות לכרות אמנות והסכמים מיוחדים בענייני דואר, מכס וסחר טראנזיט.* זכיונות אלה היו עשויים להקנות לאיסמאעיל יד חופשית בענייניה הכספיים, המינהליים והמשפטיים של מצרים.

* ראה הערך "פיתוח התחבורה והתקשורת במצרים בימי עבאס, סעיד ואסמאעיל"

העצמאות החדשה, אם גם חלקית, שזכה בה איסמאעיל, הביאה אותו באופן בלתי-נמנע לידי חיכוך עם הסולטאן, שכן הוא ניצל אותה למשא-ומתן ישיר עם מעצמות אירופה על חיזוק מצבו הכספי ועל הגדלת כוחותיו המזוינים וכיוצא באלה עניינים.

איור 56
הימים האחרונים לעבודות כריית תעלת סואץ — צילום משנת 1869.

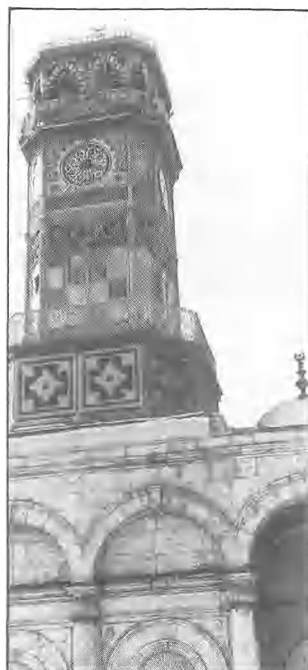

איור 57
החגיגות לציון חנוכת תעלת סואץ בארמון הח׳דיו שבעיר אסמאעיליה, הקרויה על שמו של הח׳דיו. החגיגות נערכו ברוב פאר והדר, בהשתתפות רבים משליטי אירופה ובני האצולה שלה.

המשך כיבושיו בסודאן, המילוות הכבדים שלווה בחוץ לארץ בלא הֶפסק כדי לממן את מפעליו הציבוריים ועניניו הפרטיים, ההוצאות הכרוכות בכריית תעלת־סואץ ובפתיחתה בשנת 1869 — כל אלה חברו יחד וקירבו אותו אל סִפּן של פשיטת רגל והתערבות מעצמות אירופיות מסוימות בענייניה של מצרים. לפיכך, בנובמבר 1869, מיד לאחר שנסתיימו חגיגות חנוכתה של התעלה, הוציא הסולטאן פירמאן חדש, המגביל את הזכיונות שהעניק לאיסמאעיל בפירמאן משנת 1866. נידונה בו בעיקר

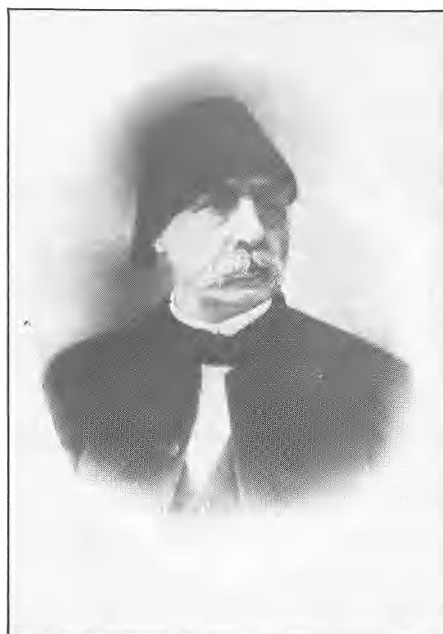
סמכותו של החדיב ללוות כספים, ונקבע שאיסמאעיל לא יוכל להתחייב לגבי הלוואות חדשות בלא רשות מהסולטאן. בהקשר זה קיימת סברה, שהסולטאן זעם על תכניתו של החדיב — שנפוצו עליה שמועות — להכריז על עצמאותה של מצרים במהלך טקסי חנוכת התעלה, אולם איסמאעיל זנח אותה מפני שהנציגים האירופים בקאהיר יעצו לו להימנע מצעד כזה. איסמאעיל ייחס חשיבות מרובה לקשריו הלבביים ביותר עם חצר נפוליאון השלישי, וקיווה שהקשרים הללו יסייעו בידו להגשים הרבה מתכניותיו הן במצרים עצמה והן כלפי הסולטאן. לרוע מזלו התמוטטה הקיסרות הצרפתית עם הדחתו של נפוליאון בעקבות התבוסה הצרפתית במלחמת צרפת־פרוסיה בשנת 1870-1871. לפיכך נאלץ איסמאעיל לשוב ולשפר את יחסיו עם איסטנבול, בייחוד לאחר שנקלע בעת ההיא למצוקה כספית קשה והיה עליו למצוא מקורות מימון חדשים.

למרות שיכולתו ללוות כסף הוגבלה על־ידי הפירמאן משנת 1869, סבר איסמאעיל שהוצאת הון תועפות על ביקור נוסף באיסטנבול היא השקעה נבונה. לפיכך הופיע שם החדיב בקיץ 1872 בלווית יועצו הפיננסי ואיש סודו, איסמאעיל פאשא צדיק, המכונה 'אל־מופתיש' (המפקח), ועמם שר החוץ נובאר פאשא, התנהג שם כעשיר מופלג ונשא עמו מתנות יקרות ביותר לחצר הסולטאן. בספטמבר אותה שנה כבר היה בידיו פירמאן חדש מאת הסולטאן המבטל את הוראות הצו משנת 1869 ומחזיר לו את הרשות לגייס כספים, כלומר ללוות כחפצו בלא אישור מהסולטאן. ועדיין לא נחה דעתו של איסמאעיל. בהיותו חשרן מטבעו, כרוב הנסיכים והשליטים בני אותה תקופה ואותו חוג, רצה איסמאעיל להוציא מידי שליטו העות'מאני עוד צו אחד, שיאחד את כל הזכויות שכבר השיג באמצעות הצווים הקודמים — זכות הירושה לצאצאיו הישירים, אוטונומיה כספית ומינהלית, עצמאות בענייני צבא, ועוד עניינים אחרים. הוא שב וחילק שוחד עצום לאנשי החצר ולבעלי השפעה אחרים באיסטנבול, עד שהשיג את מבוקשו ביוני 1873 — פירמאן חדש, הכורך יחד את כל הישגיו הקודמים. ואולם, חרף כל הערבויות הללו, לא היסס הסולטאן רק שש שנים אחרי כן, ב־1879, לעמוד לימין המעצמות האירופיות ולהדיח את החדיב מכסאו.

איור 60
מגדל השעון במסגד מחמד עלי שבמצודת קאהיר. את השעון נתן נפוליאון השלישי לאסמאעיל בשנת 1865. בתמורה העניק אסמאעיל לקיסר הצרפתי את האוּבֶּליסק, המצוי היום בכיכר קונקורד שבפאריס.

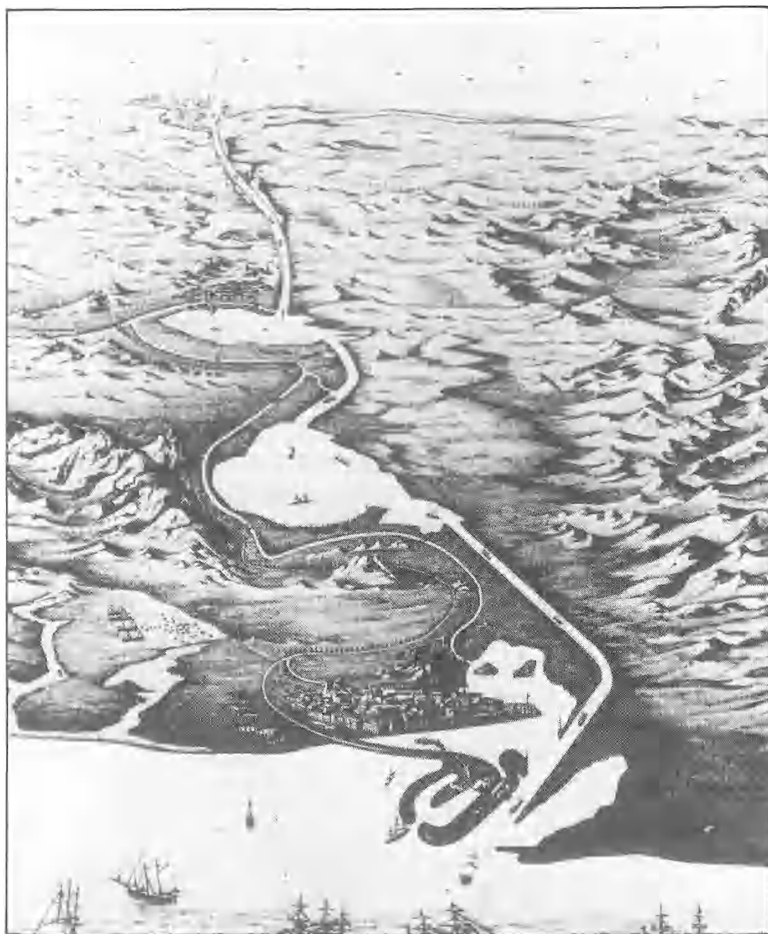

איור 58
אִסמאעיל צדיק פאשא "אל־מֻפַתִש" ("המפקח"), שר האוצר של החדיו אסמאעיל ואיש־סודו.

איור 59
נובאר פאשא

6.2.3 אסמאעיל בין אירופה לאפריקה

כפי שכבר למדנו, העדיף אִסמאעיל — "המִתמערב קצר־הרוח" בפיו של וטיקיוטיס — את העמדתה של מצרים במרכז הציר האסטרטגי שבין המערב לאפריקה, תוך כדי ניתוקה למעשה מן ההשתייכות האזורית העת'מאנית. הציר החדש עתיד היה להיות נתיב שהוביל — דרך ההתמוטטות הכלכלית — לכיבושה של מצרים על־ידי בריטניה. ואולם, לפני שנפנה למימד הכלכלי, הבה ונדון בקצרה בבעיותיה הפוליטיות של מצרים, שנבעו ממנו.

איור 61
תעלת סואץ ממעוף הציפור, מבט מסואץ צפונה — ציור בן המאה ה־19. במרכז התמונה נראים האגם המר הקטן והאגם המר הגדול, ומעליהם אסמאעיליה ואגם תִמסַאח. בקצה הצפוני של התעלה נראה נמל פורט־סעיד.

את יחסיו של אִסמאעיל עם מעצמות אירופה סיכם וטיקיוטיס:[3]

מדיניותו האירופית של איסמאעיל היתה כרוכה בבעיות רציניות. אנגליה, למשל, לא נתרשמה ביותר ממנו ולא רחשה לו ידידות, ראשית — מפני התנגדותה למפעל התעלה, שיזם וניהל הצרפתי פרדיננד דה לספס ושנתמך על ידי חצר המלכות הצרפתית, ושנית — מפני דבקותה המסורתית במדיניות, המחייבת את שלמותה ועצמאותה של הקיסרות העות'מאנית כערובה הטובה ביותר לדרכי התחבורה של בריטניה להודו. צרפת דווקא נמצאה בעמדה מועדפת במצרים, לא רק משום

3. **שם**, ע"ע 77-78.

נוכחותם הממושכת של יועצים צרפתים בחצר מוחמד עלי, אלא גם משום שאיסמאעיל עצמו העדיף להיוועץ בצרפתים. העמדה המועדפת הזאת נתנה לצרפת אפשרות להכשיל אינטרסים של הקיסרות הבריטית. ברם, כאשר הורע מזלה של צרפת עם התבוסה בשנת 1871, החל איסמאעיל פוזל לעבר בריטניה בתקווה שתתמוך בו.

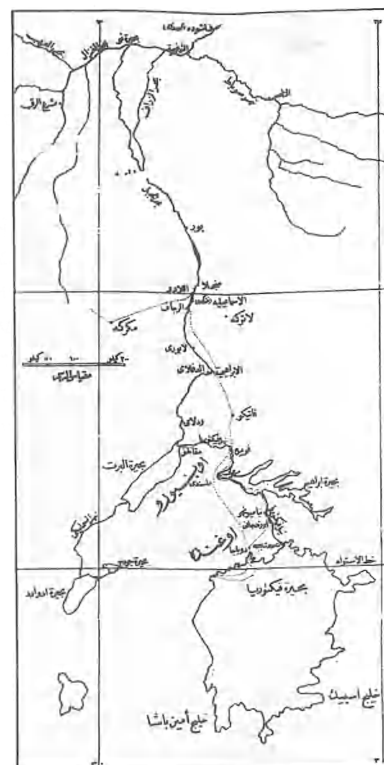
שינוי זה במדיניות החוץ של הח׳דיב חל בזמן שבעיה חדשה החלה להעסיק את הממשלה הבריטית: הדאגה לאינטרסים הקיסריים שלה במזרח מפני תוצאות פתיחתה של תעלת־סואץ. על כן, כשניסה איסמאעיל במתכוון, משנת 1871 ואילך, לעורר באנגליה עניין בארצו על ידי הזמנת חברות הנדסיות בריטיות לעסוק בהרחבתו ובשיפורו של נמל אלכסנדריה ובעבודות אחרות, קפצה בריטניה על ההזדמנות להחדיר את השפעתה למצרים. יתר על כן, רכישתו הדראמאטית של דיזראלי, בשנת 1875, את מניותיו של הח׳דיב בחברת התעלה עבור ממשלת בריטניה, תמורת ארבעה מיליוני לירות שטרלינג במזומן, הביאה הקלה קטנה וזמנית בלבד למצבו הכספי הנואש של הח׳דיב, אבל גם העמידה את הממשלה הבריטית בן־לילה בראש כבעלת המניות הגדולה ביותר של החברה. צעד מפתיע ומחוכם זה של ראש ממשלת בריטניה, הוא לבדו, יותר מכל מעשה מדיני אחר, חרץ את גורל האינטרסים הבריטיים במצרים לטובה. שנתיים לאחר מכן, בניסיונו להיחשב שליט נאור, אך גם כדי לזכות באהדת בריטניה, כרת אתה איסמאעיל אמנה, המטילה איסור על העבדות ועל סחר העבדים בארצו.* בינתיים ביצע איסמאעיל סידרה של מסעות צבאיים לסודאן, אקוואטוריה, אוגנדה ומקומות אחרים באפריקה בפיקודם של קצינים אנגלים ואמריקנים, אשר הביאו כנראה על סיפוקה את שאיפתו לקיסרות אפריקנית. אכן, היסטוריון מצרי אחד טוען, שאיסמאעיל כבש את אזור האגמים הגדולים של אפריקה, את בקעת קונגו ואת אתיופיה** בתקווה שיוכל להכריז על עצמו כקיסר של אפריקה.

* ראה הערך ״העבדות בעולם העת׳מאני במאה ה־19 והניסיונות לביטולה״

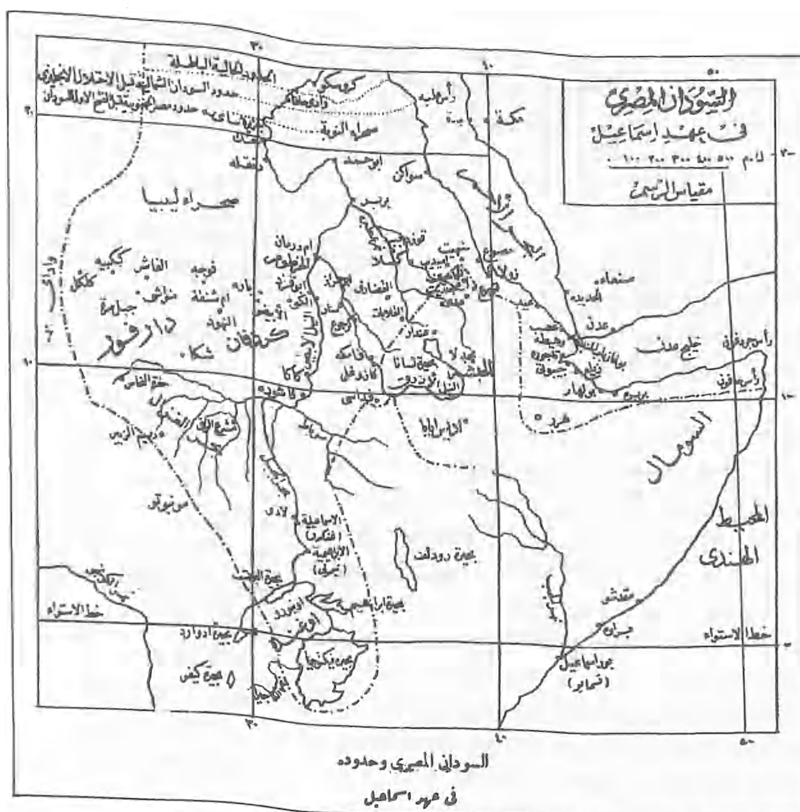
** ראה הערך ״יוהנס הרביעי קיסר אתיופיה וניצחונו על אסמאעיל״. להרחבה תוכל לקרוא: חגי ארליך: **אתיופיה — מקיסרות בת אלפיים למהפכה כוללת**, יחידה 9 בקורס **צמיחת המדינות החדשות באפריקה** (תל־אביב, האוניברסיטה הפתוחה, 1980), סעיף 9.3.2, ע״ע 32-37.

איור 62
שוק העבדים בקאהיר — ליתוגרפיה מאת דיוויד רוברטס מתוך ספרו של צ׳ארלס פֶּרי.

איור 63
מפה ערבית של אזורי "האגמים הגדולים" במזרח אפריקה ושל מקורות הנילוס. כיבוש אזורים אלה היה ממטרותיו האסטרטגיות-אימפריאליות הראשיות של הח'דיו.

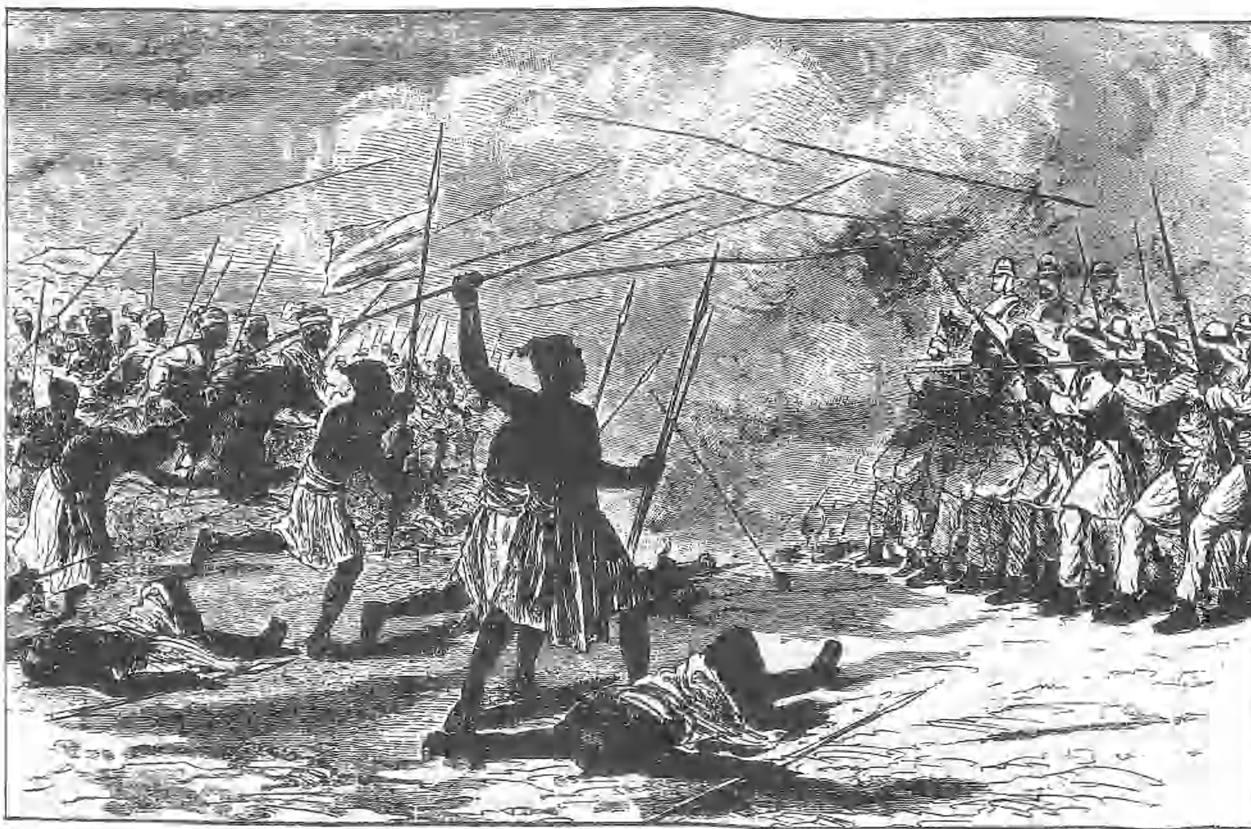

איור 64
מפת מחוזות "סודאן המצרית" וגבולותיה בתקופת אסמאעיל, מתוך ספרו של ההיסטוריון המצרי עבד אל-רחמאן אל רַאפִעִי, **עַצְר אסמאעיל** ("תקופת אסמאעיל"), שהופיע בקאהיר לראשונה בשנת 1932.

אנו רואים איפוא שפועלו של אִסמאעיל, התפשטות מצרים באפריקה וחפירת תעלת סואץ, מלווים היו (במשולב עם החלשתה הפוליטית של צרפת) בהתחזקות האינטרס הבריטי במצרים. אינטרס זה, כפי שנלמד, עוד ילך ויגבר, ויגרור את כיבושה של מצרים בידי בריטניה. אכן, כבר בימי אִסמאעיל החלה לצמוח התופעה, שאיפיינה את הדורות הבאים: **צרפת נשארה המודל התרבותי, שלפיו התפתחו משכיליה של מצרים — ואילו בריטניה היא שהשתלטה על הפוליטיקה ועל המדינה** (עוד נחזור לכך בהמשך).

◀ חזור וקרא **בשמיר** על כיבושיו של אִסמאעיל באפריקה (ע"ע 83-88).

שאיפתו של אִסמאעיל לקיסרות אפריקאית היתה מעוגנת היטב בתוכניתו, להביא להתמערבותה של מצרים. אמנם היה בהתפשטות זאת דרומה, בכיבושם של מעלה הנילוס וחופי הים האדום, משום המשך למדיניות מסורתית של שליטים מצריים החל מימי הפרעונים ועד לימי הממלוכים, אך אִסמאעיל העניק להתפשטות זאת מימד חדש, הן באשר לאופן הביצוע והן באשר למטרות הכלליות. בעיקרו הופקד

איור 65
הקרב בין המצרים לאתיופים בגורה, מארס 1876. מול הצבא המצרי, שהיה בפיקוד אירופי ואמריקאי, חמוש ברובי רֶמינגטון חדישים ומוגן בביצורי־שדה ארעיים (ה"זָרִיבָּה") — ניצב צבא אתיופי בן כ־50 אלף איש, מצויד ברובו המכריע בנשק קר (וכן יחידת רובאים, חמושה בנשק שהשאיר ליוהנס בשנת 1868 הבריטי נאפייר, ונשק שלל מקרב קודם עם המצרים מנובמבר 1875). האתיופיםביימו נסיגה ופיתו את המצרים לצאת מביצוריהם. משנחשפו בשדה הפתוח נפלו המצרים קורבן ליתרון הכמותי של המקומיים (לפי הערכה בריטית: "מתוך כ־5,200 חיילים מצריים, שיצאו מן הזָרִיבָּה לתקוף את הצבא האתיופי, ניצלו מן הטבח רק 1,900").

איור 66
צ׳ארלס גורדון ("הסיני", כינוי שדבק בו בעת שירותו כמפקד מיליציה מקומית בסין) היה ממפקדיה הקולוניאליים המוכשרים של האימפריה הבריטית. גורדון, שנודע לימים גם בכינוי "גורדון של הסודאן", נהרג בידי כוחותיו של המהדי הסודאני במרד הגדול בשנת 1885.

הביצוע, כפי שקראת, בידיהם של אנשי־צבא ואנשי־מינהל אירופיים ואמריקאיים, והללו ברובם כבשו וניהלו את "האימפריה האפריקאית" כשכיריו של הח׳דיו — אך גם כחלוציה של אירופה וכמייצגי תרבותה וכוחה. מגלי ארצות וסיירים כבֶּרטון, סְפִּיק וגְרַאנט; גנראלים ומושלים כגורדון, בֵּייקֶר, סְטוֹן, מוּנְזִינגֶר, לוֹרִינג, דַאי ועשרות אחרים פעלו באפריקה בשמה הרשמי של מצרים, אך בכוחו ובכליו של המערב. לימינם — ותחת דגלו של הח׳דיו — סייעו אנשי־מדע שונים, גיאוגרפים, גיאולוגים (דוגמת האמריקאי מיצֶ׳ל) מומחי חקלאות ובוטניקה. תחת חסותם פעלו חלוצי המיסיון הנוצרי ביבשת, דוגמת האיטלקי הקאתולי דניאלֶה קוֹמבּוֹנִי בסודאן, המיסיונרים השוודיים בחוף האריתראי וכדומה. הללו, ראשונים כאחרונים, הניפו בשמו של הח׳דיו סיסמאות נוצריות־מערביות, כגון "מלחמה בעבדות", שזרות היו לחלוטין למסורת ההתפשטות המצרית באפריקה בתקופה האִסלאמית או הטרום־אסלאמית.*

* ראה הערכים "ריצ׳ארד ברטון"; "ג׳ון ספיק"; "ג׳יימס גראנט"; "צ׳ארלס גורדון"; "סמיואל בייקר"; "ורנר מונזינגר"; "ויליאם לורינג"; "ויליאם דאי"; "לבנס מיצ׳ל"; "צ׳ארלס סטון"

גם מטרותיו של אִסמאעיל בכיבושיו באפריקה עמדו בסימן "מענה האירופיזציה", יותר מאשר בסימן המשכיות האֶקספַּנסיוניזם המצרי המסורתי. מטרתו העיקרית

— לצד, כמובן, אוצרות־הטבע, אפשרויות הפיתוח ושטחי המיסוי, שעליהם קיווה להשתלט — היתה: להתקבל במעגליה של אירופה באמצעות הנדוניה האפריקאית. בחושיו, ומתוך קִרבתו הטבעית לזירתה של היבשת השחורה, תפס אִסמאעיל מה שעתיד היה להניע תוך שנים ספורות דור של פוליטיקאים במערב; דהיינו, שהשתלטות על טריטוריות באפריקה היתה לכרטיס של מכובדות ושל כוח באירופה.

ואכן, במחצית שנות ה־80 פתחו בריטניה, צרפת, איטליה, בלגיה ומעצמות נוספות ב"מירוץ על אפריקה",* כשהן תופסות משטחיה וצובעות את מפתה בצבעיהן. אִסמאעיל הקדים להבין את חוקיו של משחק זה, והפקיד את דגלו בידיהם של מגלים, גנראלים ואדמיניסטרטורים, על מנת שינטעוהו באפריקה המזרחית, לעיניו של המערב. הוא חלם לפתח באפריקה רשת מסילות ברזל,** מטעי־כותנה*** נרחבים ושאר מפעלים, שיקשרוהו לכלכלת העולם המפותח. בהקשר אסטרטגי שאפתני זה, יש כמובן לראות גם את להיטותו ונחפזותו הרבה להשלמת כרייתה של תעלת סואץ. משט פתיחתה — שבו הוביל אִסמאעיל, בבגדי אדמירל, את אוניותיהם של ראשי מדינות אירופה, מלכיה, נסיכיה ומדינאיה — סימל היטב את חזונו, בדבר הפיכתה של מצרים לגֶשרו של המערב אל מרחבי האימפריות והצטרפותה אל המערב בתורת גשר אשר כזה.

שנותיו של השלטון המצרי באפריקה היו קצרות ונעדרות יציבות מכדי לאפשר לו להיערך כראוי למאמץ בתחום המודרניזציה והפיתוח. ממילא נעמדה אימפריה זאת מול חזיתות שהכריעוה.

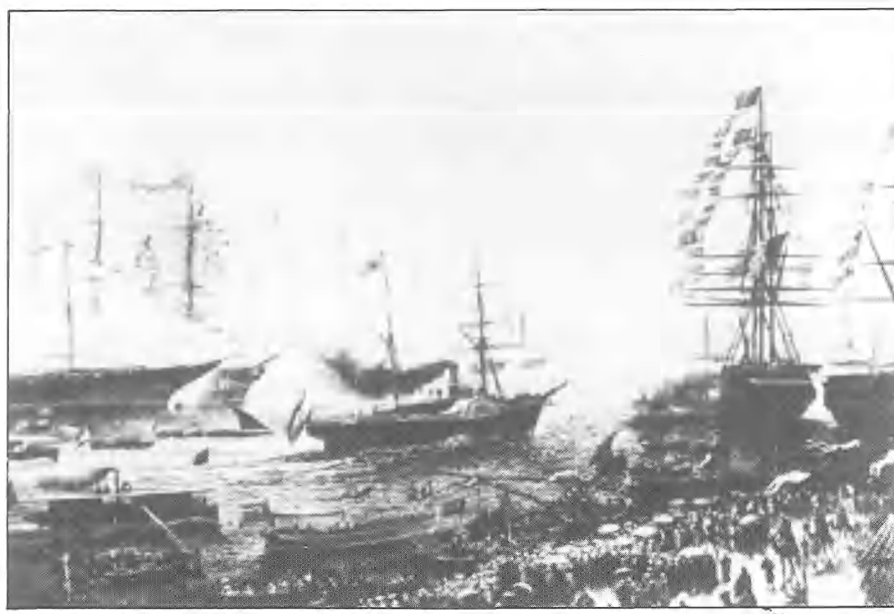

איור 67
סמואל בייקר, מגלה אגם אלברט ומושל מחוז המשווה (אקווטוריה) בסודאן המצרית.

* ראה הערך "״המירוץ על אפריקה׳, האימפריאליזם והמזרח התיכון", להלן בחטיבה ד.

** ראה הערך "פיתוח התחבורה והתקשורת במצרים בימי עבאס, סעיד ואסמאעיל"

*** ראה הערך "גידול שוק הכותנה במצרים בימי אסמאעיל"

איור 68
משט פתיחת תעלת־סואץ בשלבי התארגנותו.

החזית האחת היתה **ההתנגדות המקומית**. שניים היו הגורמים בהקשר זה, שחרצו לשבט את ניסיונו של אִסמאעיל להקים אימפריה אפריקאית. האחד היה עמידתה הצבאית של **אתיופיה**, בראשות הקיסר יוֹהַנֶס הרביעי (1889-1872).* הקיסרות

* ראה שוב הערך "יוהנס הרביעי קיסר אתיופיה וניצחונו על אסמאעיל"

הזאת, שעתידה היתה להכות גם פולשים אירופיים לשטחה, הציבה למערכה מול חילותיו של אִסמאעיל כוח צבאי עדיף, שידע לנצל היטב את תנאי השטח. בנובמבר 1875 הוכה צבא החֶ'דיו, ובראשו הדֶני ארנדראפ,* שנהרג בעצמו ועמו מרבית שלושת אלפי אנשי משלחתו. במארס 1876, בקרב גוּרַה, הוכה קשות חיל־משלוח מצרי גדול, שמנה כ־20,000 לוחמים בפיקודם של קצינים מצריים, אמריקאיים ואירופיים שונים.** קרבות אלה, שנערכו על אדמת אריתריאה, מלווים היו במאמץ דיפלומטי לזרוע פירוד בקרב המנהיגים האתיופיים. אִסמאעיל שאף להשתלט על אריתריאה ועל צפון אתיופיה — על מנת ליצור בשליטתו רצף יבשתי בין עמק הנילוס לים־סוף. מאמציו של אִסמאעיל להמריד את שליטי דרום אתיופיה נגד יוהנס עלו בתוהו, ומשהוכו צבאותיו הוברר לו (ולגורדון), כי אימפריה כוללת במזרח אפריקה לא תוכל להתקיים לאורך ימים, כאשר במרכזה קיסרות עוינת וחזקה יותר.

* ראה הערך "סורן ארנדראפ"

** בראש הכוח עמד המִצרי רַאתִב פאשא, ומבין הקצינים הכפופים לו היו האמריקאים ויליאם דאי (ר' ערך) וויליאם לורינג (ר' ערך) וכן אחמד עֻראבי (ר' ערך "אחמד עֻראבי ומרידתו").

איור 69
יוהנס הרביעי (1872-1889), קיסר אתיופיה. ציור מספרו של ג' רולְפְס, **משימתי באביסיניה** (לייפציג, 1882). שלא כאסמאעיל הסתגר יוהנס בפני השפעת המערב, דחה את שליחיו ונציגיו, נמנע ממודרניזציה של ממש וניסה לבנות את קיסרותו על הערכים המסורתיים של הנצרות והמדינה האתיופיות.

הגורם השני בחזית ההתנגדות האפריקאית היה צמיחתה של **מדינת המַהְדִיָה** בסודאן. המהדיה היתה תנועה אסלאמית משיחית, שהצליחה לגבש את שבטי הסודאן לפעולה צבאית־מדינית־אִסלאמית־גִ'האדית כנגד השלטון המצרי ומייצגיו המערביים.

צמיחתה ופעילותה של המהדיה בסודאן (החל משנת 1881) חורגים מתחום הזמן של דיוננו, שכן התנועה הגיעה לשיאה ומוטטה את השלטון המצרי בשנים 1884-1885. (בתולדות המהדיה נעיין בחטיבה ד.)

◄ על מרד המהדיה קרא ב**שמיר**, ע"ע 156-158.

איור 70
דגלם של כוחות המהדי. על הדגל, בחיקוי חובבני לכתב כופי (ערבי עתיק), מופיעה הכתובת: "אין אלוה מבלעדי אללה. מחמד שליח אללה. הניצחון מאללה והכיבוש קרוב. מחמד המהדי, הח'ליפה של שליח אללה".

איור 71
מסמך משפטי זה הוא אחת העדויות הבודדות בכתב־ידו של המהדי. בפינה השמאלית התחתונה מופיע חותמו, ומעליו שמו, כפי שנכתב בכתב־ידו.

◇ להרחבה בנושא זה ראה מאמרו של ח' שקד, "המהדיה — תנועה מהפכנית־משיחית", **זמנים** 1 (סתיו 1979), ע"ע 34-43.

ההיבט המעניין ביותר מבחינת דיוננו בפרשת התנגדותן המוצלחת של אתיופיה ושל מדינת המהדיה בסודאן היה, שכל אחת מהן ייצגה באותה עת עולם מנוגד בתכלית לעולמה של מצרים.

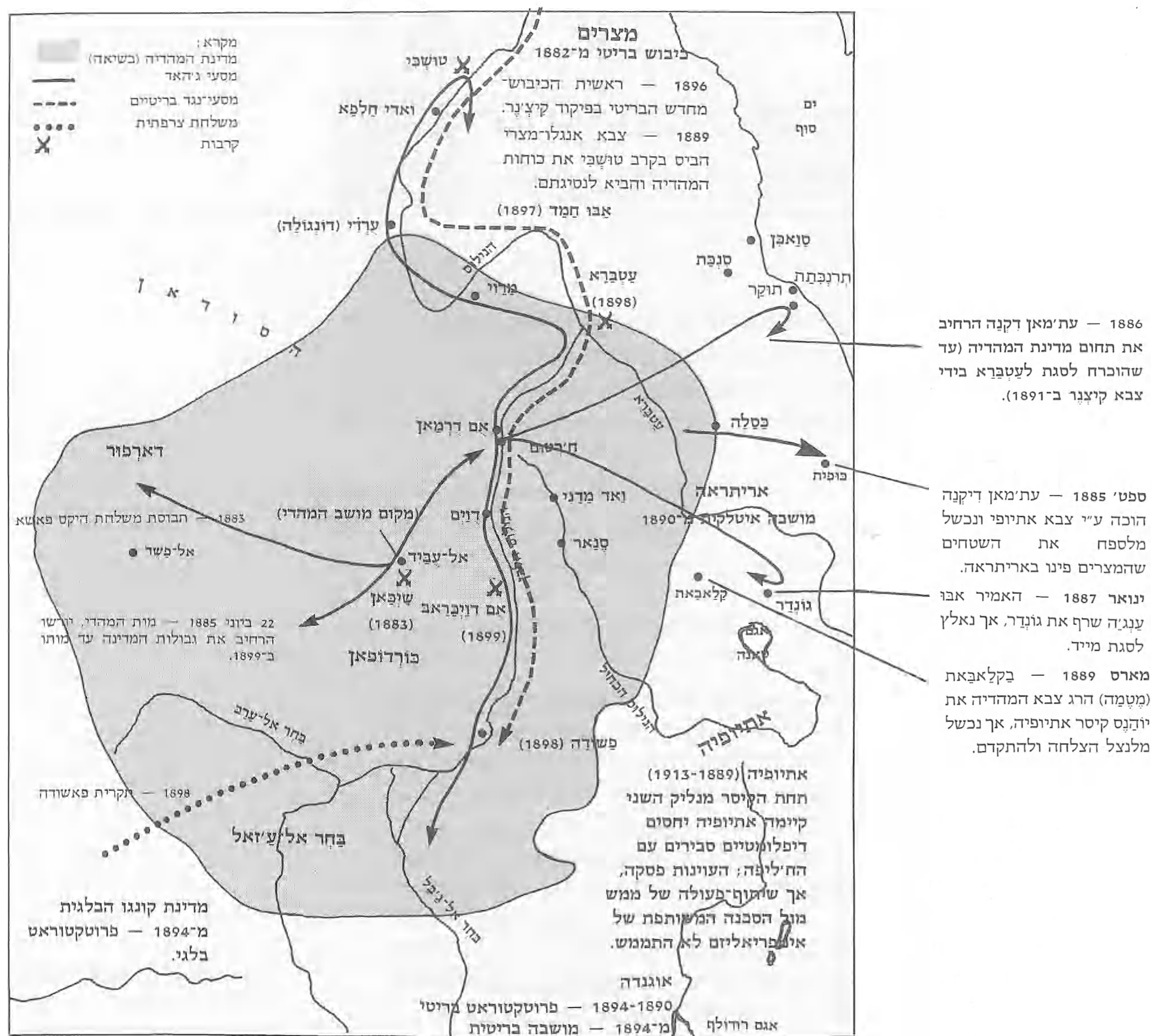
זאת האחרונה יצאה להתמודדות כשהיא מונהגת על־ידי "המתמערב קצר־הרוח"; ואילו אתיופיה, שתחת יוהַנֶס הרביעי, ושבטי הסודאן, במנהיגותו של המַהדי מֻחמד אחמד, התאפיינו אותה עת במודגש, כל אחת בדרכה, בדחייה תקיפה של המערב ושל ערכיו. שתיהן חוו באותה תקופה ארגון מחדש של חברותיהן ומדינותיהן לפי דפוסיה העתיקים של המסורת המקומית, ותוך התנגדות פסיבית ואקטיבית לתמורות ברוח מיובאת. בהעלותינו נקודה זאת אין בכוונתנו, חלילה וחס, להצביע על סתגרנות ועל שמרנות כעל מירשם לחוזק ולהצלחה (לימים נפלו גם המהדי וגם

איור 72
המהדי הסודאני

יוהנס קורבן לדרכם); רצינו בכך רק להדגיש את **נחפזותו היתרה** של אסמאעיל בדהירתו להתמערבות.

ואכן, החזית האמיתית של אסמאעיל היתה חזית המודרניזציה מבית. שם נקבעו, לשבט ולחסד, עתידה של מצרים ועתיד מעמדה הן באזורנו והן באפריקה.

איור 73
מפת המדינה המהדית בשיא התפשטותה

6.3

פיתוח הכלכלה והתשתית — ההתמערבות המואצת

הפיתוח המואץ והנחפז של מצרים ותשתיתה — בחקלאות, בתחבורה, בכרייתה של תעלת סואץ, וכן הבִּזבוזים שליוו את ההרפתקאות באפריקה — הביאו, כפי שנלמד להלן, לפשיטת־רגל ולהשתעבדות פינאנסית, שגררה התערבות פוליטית אירופית בענייניה של מצרים. הבה ונעשיר את ידיעותינו בנושא חשוב זה.

◄ קרא שוב ב**שמיר** ע"ע 96-98; 108-123.

עיין בבקשה גם בקטע התמציתי מעטו של וטיקיוטיס:[4]

אף כי מִבצעיו השאפתניים של איסמאעיל המיטו על מצרים שואה כספית, הם תרמו, עם זאת, להתקדמות ממשית בפיתוחה הכלכלי והחברתי וכן לשיפור מראיה של המדינה. החידושים, שעלו בכסף רב (הח'דיב לא היסס מעולם להוציא יותר משהיה לו או לארצו), נתנו הישגים מוחשיים. הקונסול הכללי של ארצות־הברית דיווח בשנת 1876, שהשיפורים שהביא איסמאעיל למצרים בשנים 1864-1876 ראויים לציון ואין להם אח ותקדים. אפילו קייב (Cave), ראש המשלחת המפורסמת, ששוגרה לבחון את מצבה הכספי של ממשלת מצרים בשנת 1875, הודה שבהנהגת הח'דיב הוגדל מאוד הפוטנציאל היצרני של המדינה. למשל, בשנת 1864 הוערכו הכנסותיה של ממשלת מצרים בקצת פחות מחמישה מיליוני לירות שטרלינג, ואילו בשנת 1875 הגיעו ל־145.9 מיליונים;* באותו פרק זמן עלה ערך היצור מ־29.6 מיליוני לירות שטרלינג לכדי כמעט 62 מיליונים. אין להכחיש שערכם החומרי של מבצעי איסמאעיל היה גדול, שכן הם הגבירו את כושרה הכלכלי של הארץ.

בתחום החקלאות הרחיב איסמאעיל מאוד את ענף הכותנה והוסיף לפתח גידול זה כמוצר יצוא ראשי. הוא אישית היה חלוץ בחקלאות, באשר חלק גדול מאדמותיה המעובדות של מצרים היה שייך לו; ביזמה אישית והודות לתיכנון שהיה בו מעוף הצליח לעשות את מצרים לאחד ממגדלי הכותנה הראשונים במעלה בעולם ולספק העיקרי של תעשיית הכותנה האירופית. ודאי סייעה לו העובדה, שבשנים הראשונות לשלטונו עדיין נמשכה בארצות־הברית מלחמת האזרחים (1861-1865), אשר שיתקה את יצוא הכותנה מהמדינות הדרומיות; שכן אפשר לראות שיצוא הכותנה ממצרים לשוקי העולם גדל מ־596,000 קנטאר, בשווי של 143,088,000 פיאסטר בשנת 1861, עד

* ראה הערך "היווצרות החוב המצרי — ההכנסות וההוצאות בתקציב המצרי בשנים 1821-1879"

4. **שם**, ע"ע 78-80.

2.5 מיליוני קנטאר בשווי של 1,544,312,000 פיאסטר בשנת 1865. כל הנתונים האלה פירושם היה כמובן ריווח ושיגשוג ללא תקדים במצרים. ברם, כותנה היא מוצר שההכנסה ממנו תלויה בשוקי העולם הנתונים לתנודות, ולא תמיד מובטחים ריווח ושיגשוג כאלה.* אפשר שתועלת בת־קיימא יותר היתה בעובדה, שבתקופת שלטונו של איסמאעיל החלו לעבד מיליון ורבע אקרים [כשישה מיליוני דונאם] אדמות בור, כלומר היתה עליה ניכרת בייצור החקלאי והגדלת ההכנסות (למעלה מ־11 מיליון לירות שטרלינג). האוכלוסיה גדלה בימיו של איסמאעיל במיליון נפש.

* ראה שוב הערך "גידול שוק הכותנה במצרים בימי אסמאעיל"

איור 74
מפת הדלתה של הנילוס ותעלות ההשקייה, שנחפרו בימי אסמאעיל. מתוך ספרו של אמין סאמי, **תקוים אל־ניל**.

איור 75
מפה שהכין המהנדס הצרפתי לינאן [ר' גם עמ' 96 ביחידה 3 ואיור 115 להלן], ובה הצעות תוואים לתעלות השקייה ולסכרים.

בזיקה הדוקה לפיתוח החקלאות וכלכלתה מצויים גם מבצעיו של איסמאעיל בשטח העבודות הציבוריות. נחפרו מאה ושתים־עשרה תעלות חדשות, שאורכן הכולל 13,400 קילומטר, לצורך הרחבת שטחי השלחין. הגדולה שבהן היא תעלת איבראהימיה, היוצאת מהנילוס ליד אסיוט שבמצרים עילית ומאפשרת עיבוד שטחים נרחבים באותו מחוז. תעלה אחרת מן התעלות החדשות הללו, שתרומתה חשובה מאוד לתעבורת סחורות, לאספקת מים לערים ולמטרות חיוניות אחרות, היא תעלת איסמאעיליה. במקומות שונים לאורך הנילוס נבנו כארבע מאות גשרים: המפורסם ביותר שבהם הוא גשר קצר אל־ניל, המחבר את רובע קצר אל־ניל של קאהיר עם האי גזירה. קווי טלגרף נמתחו לאורך כ־8,000 קילומטר. עד שנת 1870 האריך איסמאעיל את קווי מסילת הברזל מ־800 קילומטר ל־1,280 קילומטר, ועם סיום שלטונו קישרו מסילות ברזל באורך של 1,760 קילומטר בין כרכים וערים בעלי חשיבות מרכזית בכלכלתה,* תעשייתה ומסחרה של מצרים. אחד ממבצעיו הבולטים היה כינונו של שירות דואר ממלכתי. עד לעלייתו לשלטון התקיימו שירותי

* ראה שוב הערך "פיתוח התחבורה והתקשורת במצרים בימי עבאס, סעיד ואסמאעיל"

דואר פרטיים, שנוהלו על ידי נתינים אירופים, במיוחד איטלקים. כמה גורמי חוץ אף קיימו שירותי דואר עצמאיים משלהם. עם הקמתו של שירות דואר ממלכתי היתה מצרים יכולה להצטרף לאיגוד הדואר הבינלאומי, שמרכזו בשווייצריה, ועובדה זו נתנה לו, לאיסמאעיל, את האפשרות לחסל את כל שירותי הדואר הזרים שבתוכה.

איור 76
גשר קצר אל־ניל

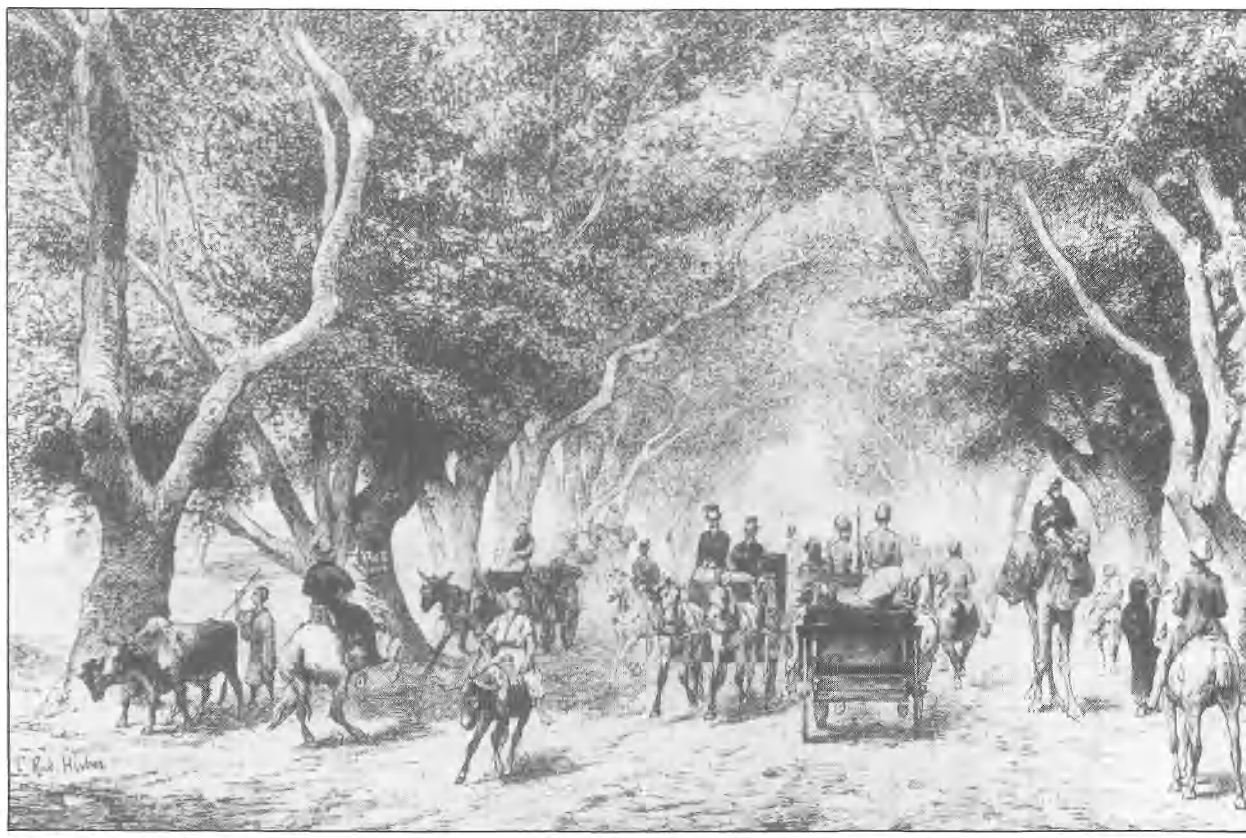
לעומת התמסרותו לפיתוח מפעלי חקלאות רווחיים, ובייחוד לגידול הכותנה, מתברר שאיסמאעיל לא התעניין ביותר בחידושו או בהרחבתו של הייצור התעשייתי, שהחל בו סבו. הוא פיתח רק תעשיה אחת במימדים רווחיים, ואף היא קשורה קשר הדוק לחקלאות — תעשית הסוכר. הרחבת שטחי השלחין במצרים עילית איפשרה גידול רחב ידיים של קנה־סוכר, אשר חיזק את תעשיית הסוכר המצרית. איסמאעיל חנך לא פחות מארבעה־עשר מפעלים חדשים ברחבי המדינה.

איסמאעיל הקדיש תשומת־לב רצינית ונלהבת ליצירת תנאים מודרניים בכרכים ובערים הגדולות של מצרים על־ידי הרחבת השירותים המוניציפליים. אספקת מים סדירה, תחבורה עירונית, תאורת רחובות, אספקת גז, וכיוצא באלה נחוויות של החיים המודרניים הוכנסו ואורגנו בימיו. תיכנון רובעי מגורים והקמתם בערים וכן התקנת כיכרות וגנים עירוניים היו אצלו בבחינת נושאים מועדפים בפרשת בינוי הערים.*

אולם כל המבצעים האלה היו נותרים לקויים אלמלא סיפק את הכלים הכספיים הנחוצים למסחר המוגבר, לתעשיה וליתר הפעילויות הממלאות את חייה של חברה בת־תרבות מודרנית. בעידודו קמו אגודות פיננסיות, שניהלו פעילות בנקאית ועסקות מסחריות שמטרתן להפיק תועלת נוספת מן הפיתוח התעשייתי והחקלאי. חברות תובלה בנהר ובים גם הן שיגשגו בימיו של איסמאעיל. החברה הראשונה והזעירה לספנות בנילוס, 'מג'ידיה', שנוסדה על־ידי סעיד פאשא, נבלעה בחברה חדשה, 'עזיזיה אל־מצריה', שנקנתה על ידי איסמאעיל ושמה הוסב ל'החברה הח'דיבית'.* 'בנק מצרים' נוסד בשנת 1856 והפך בשנת 1864 ל'הבנק האנגלו־מצרי' (Anglo-Egyptian Bank), 'הבנק העות'מאני' הוקם במצרים בשנת 1867, והבנק הצרפתי

* ראה שוב הערך "עיור ועיריות במצרים בתקופת סעיד ואסמאעיל"

* ראה שוב הערך "חברת הספנות המצרית"

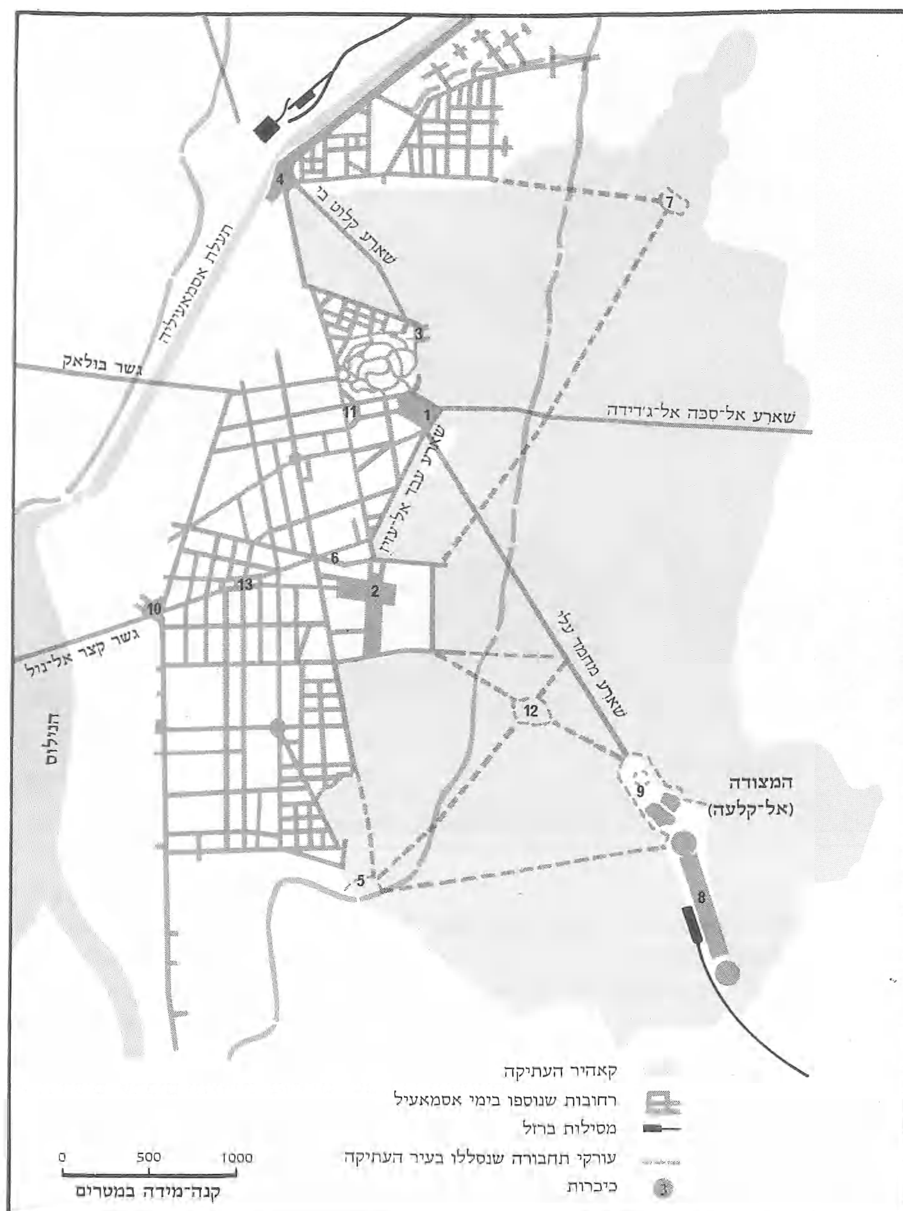
איור 77
רחוב שֻבְּרַא בקאהיר בתקופת אסמאעיל. זרם האירופים, שהגיע לעיר, ושאיפת השליט לבנותה במתכונת הכרכים האירופיים, הביאו לסלילתם של רחובות חדשים ורחבים, שהתאימו למעברן של כמה כִּרְכָּרוֹת, זו בצד זו. רחוב שֻבְּרא, שאורכו היה כשמונה ק״מ, קישר בין מרכז קאהיר לפרבריה הצפוניים. הנוסע ג׳ון סטודארד תיארו בסוף המאה: ״בכל אחר־צהריים בעונת התיירות, ניתן לראות כאן מגוון עשיר של נציגים מחלקים שונים של אירופה ואמריקה, כשהם משתלבים בטבעיות בקהל של תורכים, ערבים ומצרים עשירים, שבקרבו מופיעים לעתים קרובות למדי גם החדיו עצמו ובני משפחתו. בין שפעת הכרכרות האירופיות משתרכים חמוריה הקטנים של מצרים, והערבוביה יוצרת מראה קוסמופוליטי קסום ומוזר״ (**הרצאות סטודארד**, ע״ע 268-269).

׳קרדי ליאונה׳ (Credit Lyonnais) פתח שם סניפים בשנת 1875. ניתן עידוד להשקעות הון זר בהקמת מפעלים שונים. בתי־המשפט ׳המעורבים׳ (Mixed Tribunals) כוננו בשנת 1876, במידה רבה הודות למאמציו של נובאר פאשא המשכיל, שרצה מצד אחד להציב גבולות לכוחו של השליט באמצעות מנגנון משפטי מסודר, ומצד שני שאף להבטיח את ענייניהם של הזרים* — אבל גם למנוע אותם מלנצל את מצרים לרעה. לאחר כינון בתי־המשפט האלה נעשו שיטות מימון, כגון השקעות הון זר למועד ארוך, אשראי ארוך־מועד, ומשכנתאות, תמריץ מקובל לפיתוח כלכלי.

* ראה שוב הערך ״הזרים ומעורבותם בכלכלת מצרים בימי אסמאעיל״

תיאור מפורט של התהליך, שהביא לפשיטת הרגל של מצרים בימי אסמאעיל, נותן לנו ההיסטוריון הכלכלי י׳ הרשלג.[5] קרא קטע זה בעיון, כדי שתוכל לענות על השאלות הבאות לאחריו.

5. י׳ הרשלג, **מבוא להיסטוריה הכלכלית של המזרח התיכון בזמן החדש**, ירושלים תשכ״ה, ע״ע 96-112.

רשימת הכיכרות (המידאנים):

1. אל-עטבה אל-ח'דרא
2. עאבּדין
3. ח'אזנְדאר
4. באב אל-חדיד
5. סידה זֵינַב
6. באב אל-לוק
7. באב אל-פְּתוּח
8. מחמד עלי
9. סֻלטאן חסן
10. קצר אל-ניל
11. אל-אוּבֶּרא
12. בִּרְכַּת אל-פיל
13. מידאן אל-אזהר (אינה שוכנת ליד המדרסה, הנושאת שם זה)

איור 78
מפת בנייינה של קאהיר בימי אסמאעיל (ר' גם הערך "עיור ועיריות במצרים בימי סעיד ואסמאעיל").

המחצית השנייה של המאה ה-19 עמדה בסימן התהוותו של החוב הלאומי המצרי. יורשיו של מֻחמד-עלי שקעו בחובות לרגל בזבזנותם ונסיונותיהם לחקות את ראש-השושלת, ואף לעלות עליו, בהקמת מפעלי פיתוח לראווה. תקציבי המדינה ברובה של תקופה זו מראים גרעונות גדלים בהתמדה. בייחוד אמורים הדברים בתקופתו של איסמאעיל, בשנות השישים והשבעים, עם נקודת-השיא בגרעון ב-1868, שבה הגיעו ההכנסות ל-5 מיליון לי"ש וההוצאות — ל-16.6 מיליון.* ההשתעבדות הגוברת לנושים האירופיים גרמה, בסופו של דבר, להתערבותם הפעילה של הזרים לא רק בתחום הכלכלה של הארץ, אלא גם בשאר ענייניה הפנימיים.

* ראה שוב הערך "היווצרות החוב המצרי — ההכנסות וההוצאות בתקציב המצרי בשנים 1879-1821"

[...] תקופתו של עבאס (1854-1849) הצטיינה בעלייה ניכרת ביבולי הכותנה, מ-120 אלף קנטאר ב-1848 ל-670 אלף ב-1852; אולם עבאס עצמו, שבתחילת שלטונו שאף

לחסכון והימנעות מחובות, ואף הואשם משום־כך בחיסול חידושיו של מֻחמד־עלי (אשמת־שווא ביסודה, שכן אלה נכשלו לפני עלייתו לשלטון) — הסתבך במשך הזמן בהוצאות רבות, בעיקר למותרות, כגון: חגיגות, שיפוץ ארמונות, וטיולים, וכתוצאה מכך השאיר חובות ליורשו. עבאס הרחיב את חופש השיווק של התוצרת החקלאית תוך מתן רשות לסחור ישירות עם אירופיים, המעוניינים בתוצרת המקומית, ללא תיווך רשות המונופולין הממשלתית, שבוטלה בסוף ימיו של מֻחמד־עלי.

סעיד (1863-1854) הגביר את העידוד לענף הכותנה על־ידי הורדת היטלי־היצוא מ־10% ל־1%; תמיכה בהרחבת שטחי־העיבוד, התרת בחירה חפשית של גידולים במיחזור־הזרעים; והגברת הקשר הישיר בין השוק והיצרן־הפלאח, כהמשך למדיניותו הכלכלית של עבאס. אמנם חלוקת הקרקעות על־ידי סעיד לראשי הכפרים והשבטים שירתה את הפיתוח החקלאי, אך עם זאת היא הגבירה את תהליך הקיטוב של הבעלות, שראשיתו נעוצה בתקופת מֻחמד־עלי. הרודנות הוסיפה לשלוט בארץ, והנפגע העיקרי היה שוב הפלאח, החוליה החלשה ביותר של החברה.

לאחר קיצוצים מחמת חסכון בגודל הצבא, בצי, בהיקף בתי־הספר, ואף במתקני ההשקיה בימי עבאס ובתחילת שלטונו של סעיד — הושם שוב עיקר הדגש על־ידי סעיד על עבודות ציבוריות ונסיונות מִערוּב של הארץ. כתוצאה מפעילות מוגברת בתחום הבינוי והשקעות־המסגרת (מסילות־ברזל, תעלות, טלגראף, נוסף על התחלת הקמתה של תעלת־סואץ) חלה עלייה בחובות המדינה ובחובותיו הפרטיים של השליט, אם למוסדות פינאנסיים מקומיים, שגם בהם היו מעורבים הזרים, או בעיקר, לאנשי־כספים זרים.

כבר ב־1863, שנת מותו של סעיד, הגיעו החובות ל־10-12 (לפי מקורות אחדים — 15 מיליון לירות שטרלינג, ובתקופת שלטונו של איסמאעיל — שבתחילתה התייצב בראש התובעים חסכון וסדר בניהול העניינים הכספיים, אך לאחר־מכן שינה את גישתו — החמיר המצב בהרבה. כבר ב־1864 העריך איסמעיל עצמו את החוב המצרי ב־24 מיליון לי״ש, כלומר, גידול פי שניים מזה שלפני שנה וחצי.

ההצלחה הגדולה, אך קצרת־הימים, של שיווק הכותנה המצרית במחצית הראשונה של שנות השישים — כשחלו הפרעות ביצוא הכותנה האמריקאית בעטיה של מלחמת־האזרחים בארצות־הברית — עוררה תקוות מוגזמות לגבי כושרו של המשק המצרי. עוד בשנת 1860 סיפקה ארצות־הברית 5/6 של כל הביקוש האירופי ו־80% של הביקוש הבריטי; ותלות זו במקור אספקה כמעט יחיד גרמה קשיים ומשברים בתעשיית הטכסטיל הבריטית והביאה לחיפושים אחר מקורות־אספקה אלטרנאטיביים. חשיבותה הגדלה של הכותנה המצרית לשוק הבריטי, שבו עלתה מצרים במקור יבוא מהמקום החמישה־עשר ב־1854 והשישי ב־1861 למקום השלישי ב־1865, קבעה במידה רבה לא רק יחסיהן הכלכליים של שתי המדינות, אלא גם את יחסיהן המדיניים [...].*

* ר' הטבלה שבערך "גידול שוק הכותנה במצרים בימי אסמאעיל"

הסיכויים המזהירים של ענף הכותנה נתנו דחיפה לנסיונות מִערוּב ופיתוח. הוחל בהגשמתן של תכניות נועזות בפיתוח ערים; הוקמו בניינים מפוארים; הורחבו רשת התעלות וההשקיה ורשת התחבורה; ופשט השימוש בקיטור במתקני־שאיבה ובמכוני־הפרדה של כותנה. המג׳ידיה, החברה המצרית לשייט קיטור, שהוקמה על־ידי סעיד, אך פורקה בינתיים קמה לתחייה (בשם חדש "עזיזיה אל־מצריה") בימי איסמעיל (ב־1864), כחברה מונופוליסטית, בהשתתפות הון זר, אך רוב ההון בידי המצרים (מחצית המניות היו בידי איסמאעיל עצמו). בעקבות הפסדים בעסקי החברה והוצאות־המינהל, שגדלו בהתמדה, פשטה החברה את הרגל, ועל חורבותיה הוקמה ב־1873 "החברה החדיביאלית", והאוצר המצרי נשא בעול החובות של החברה שהתפרקה. כן עלו ההתחייבויות, שהיו כרוכות בבניין תעלת סואץ [...].

לחסכון והימנעות מחובות, ואף הואשם משום־כך בחיסול חידושיו של מֻחמד־עלי (אשמת־שווא ביסודה, שכן אלה נכשלו לפני עלייתו לשלטון) — הסתבך במשך הזמן בהוצאות רבות, בעיקר למותרות, כגון: חגיגות, שיפוץ ארמונות, וטיולים, וכתוצאה מכך השאיר חובות ליורשו. עבאס הרחיב את חופש השיווק של התוצרת החקלאית תוך מתן רשות לסחור ישירות עם אירופיים, המעוניינים בתוצרת המקומית, ללא תיווך רשות המונופולין הממשלתית, שבוטלה בסוף ימיו של מֻחמד־עלי.

סעיד (1854-1863) הגביר את העידוד לענף הכותנה על־ידי הורדת היטלי־היצוא מ־10% ל־1%; תמיכה בהרחבת שטחי־העיבוד, התרת בחירה חפשית של גידולים במיחזור־הזרעים; והגברת הקשר הישיר בין השוק והיצרן־הפלאח, כהמשך למדיניותו הכלכלית של עבאס. אמנם חלוקת הקרקעות על־ידי סעיד לראשי הכפרים והשבטים שירתה את הפיתוח החקלאי, אך עם זאת היא הגבירה את תהליך הקיטוב של הבעלות, שראשיתו נעוצה בתקופת מֻחמד־עלי. הרודנות הוסיפה לשלוט בארץ, והנפגע העיקרי היה שוב הפלאח, החוליה החלשה ביותר של החברה.

לאחר קיצוצים מחמת חסכון בגודל הצבא, בצי, בהיקף בתי־הספר, ואף במתקני ההשקיה בימי עבאס ובתחילת שלטונו של סעיד — הושם שוב עיקר הדגש על־ידי סעיד על עבודות ציבוריות ונסיונות מִערוב של הארץ. כתוצאה מפעילות מוגברת בתחום הבינוי והשקעות־המסגרת (מסילות־ברזל, תעלות, טלגראף, נוסף על התחלת הקמתה של תעלת־סואץ) חלה עלייה בחובות המדינה ובחובותיו הפרטיים של השליט, אם למוסדות פינאנסיים מקומיים, שגם בהם היו מעורבים הזרים, או בעיקר, לאנשי־כספים זרים.

כבר ב־1863, שנת מותו של סעיד, הגיעו החובות ל־10-12 (לפי מקורות אחדים — 15) מיליון לירות שטרלינג, ובתקופת שלטונו של איסמאעיל — שבתחילתה התייצב בראש התובעים חסכון וסדר בניהול העניינים הכספיים, אך לאחר־מכן שינה את גישתו — החמיר המצב בהרבה. כבר ב־1864 העריך איסמעיל עצמו את החוב המצרי ב־24 מיליון לי״ש, כלומר, גידול פי שניים מזה שלפני שנה וחצי.

ההצלחה הגדולה, אך קצרת־הימים, של שיווק הכותנה המצרית במחצית הראשונה של שנות השישים — כשחלו הפרעות ביצוא הכותנה האמריקאית בעטיה של מלחמת־האזרחים בארצות־הברית — עוררה תקוות מוגזמות לגבי כושרו של המשק המצרי. עוד בשנת 1860 סיפקה ארצות־הברית 5/6 של כל הביקוש האירופי ו־80% של הביקוש הבריטי; ותלות זו במקור אספקה כמעט יחיד גרמה קשיים ומשברים בתעשיית הטכסטיל הבריטית והביאה לחיפושים אחר מקורות־אספקה אלטרנאטיביים. חשיבותה הגדלה של הכותנה המצרית לשוק הבריטי, שבו עלתה מצרים כמקור יבוא מהמקום החמישה־עשר ב־1854 והשישי ב־1861 למקום השלישי ב־1865, קבעה במידה רבה לא רק יחסיהן הכלכליים של שתי המדינות, אלא גם את יחסיהן המדיניים [...].*

* ר׳ הטבלה שבערך ״גידול שוק הכותנה במצרים בימי אסמאעיל״

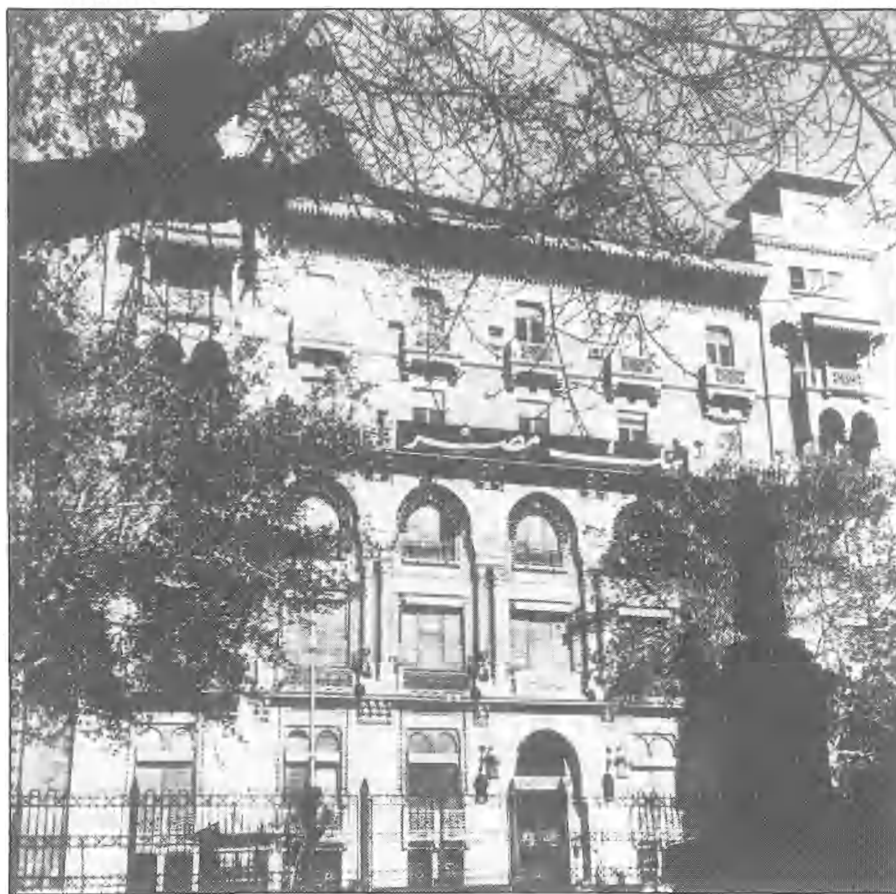
הסיכויים המזהירים של ענף הכותנה נתנו דחיפה לנסיונות מִערוב ופיתוח. הוחל בהגשמתן של תכניות נועזות בפיתוח ערים; הוקמו בניינים מפוארים; הורחבו רשת התעלות וההשקיה ורשת התחבורה; ופשט השימוש בקיטור במתקני־שאיבה ובמכוני־הפרדה של כותנה. המג׳ידיה, החברה המצרית לשייט קיטור, שהוקמה על־ידי סעיד, אך פורקה בינתיים קמה לתחייה (בשם חדש ״עזיזיה אל־מצריה״) בימי איסמעיל (ב־1864), כחברה מונופוליסטית, בהשתתפות הון זר, אך רוב ההון בידי המצרים (מחצית המניות היו בידי איסמאעיל עצמו). בעקבות הפסדים בעסקי החברה והוצאות־המינהל, שגדלו בהתמדה, פשטה החברה את הרגל, ועל חורבותיה הוקמה ב־1873 ״החברה הח׳דיביאלית״, והאוצר המצרי נשא בעול החובות של החברה שהתפרקה. כן עלו ההתחייבויות, שהיו כרוכות בבניין תעלת סואץ [...].

איור 79
בימי אסמאעיל, ובייחוד לאחר שנת 1867, נבנו בקאהיר חלקים נרחבים במתכונת ערי אירופה ובעיקר פאריס. בהשפעת כיכרותיה של פאריס, שתיכנן הצרפתי הברון אוז'ן אוסמן, נבנו גם כיכרות קאהיר, והן חוברו ברשת של רחובות ישרים, שנתפלגו מהן בצורת כוכבים.

ביצוע מפעלים אלה היה מותנה בסכומים ניכרים, ואיסמאעיל סמך על הגיאות בשוק הכותנה, שמחיריה עלו בצורה מסחררת מ־7.5 פנס לליברה בליוורפול במחצית הראשונה של 1861 ל־12 פנס באוקטובר של אותה שנה, ל־26.5 פנס באוגוסט 1862 ול־30.5 פנס באוגוסט 1864. ואולם גם בתקופת הגיאות בעסקי הכותנה לא עמדו לרשות המדינה האמצעים הדרושים והיה הכרח ללוותם מן החוץ. המצב הוחמר, כמובן, בהרבה עם התמוטטות העסקים והאשראי, בעקבות סיום מלחמת־האזרחים בארצות־הברית ועונת־הגיאות בשוק הכותנה.

כאמור, אף בימי השיא בגיאות הכותנה גרמו תקלות שונות להפסדים למשק ולמשנה־למלך. ביוני 1863 פרצה מגפת בקר וצאן במצרים, שגרמה, לפי הערכה, לתמותת 300,000 ראש. ב־1865 הותקפה האוכלוסייה, בייחוד זו של אלכסנדריה, על־ידי מגיפת החולירע, שהפילה כ־60,0000 קרבנות. שטפונות הנילוס באותה שנה השמידו כמויות גדולות של כותנה וחיטה ופגעו קשות בתחבורה. היה צורך במקורות כספיים נוספים לתיקון הנזקים, לארגון האספקה למחוזות ולמניעת הישנותם של האסונות. המשק, שנסחף בגלי האינפלאציה של תקופת הגיאות בשוק הכותנה, תבע ללא־הפסק מקורות נוספים להשקעות ולהוצאות שוטפות, הן בתוקף ההתחייבויות הקיימות והן בעקבות מדיניותו של איסמאעיל, שחייבה השקעות נוספות והוצאות שוטפות ניכרות. סיום מלחמת־האזרחים בארצות־הברית גרר ירידה במחירי הכותנה המצרית: עוד באוגוסט 1864 עמד מחיר הליברה של כותנה על 30.25 פנס,

איור 80

בניינו הראשון של "בנק מִצְר". בתיכנון הבניין ניכרת השפעת הסגנון העת'מאני בן התקופה, המייצג נסיגה מסוימת מן החיקוי המובהק של המערב וניסיון לשלב בבנייה תכנים מקומיים אסלאמיים.

והוא ירד ל־21 פנס באוקטובר של אותה שנה; בשנים 1866-1865 חלו תנודות ניכרות במחירים מסביב לממוצע של 19 פנס. הירידה התלולה באה ב־1867, עם ממוצע שנתי של 13 פנס, אולם עם 7.25 פנס בלבד (לליברה) בדצמבר של אותה שנה. המשבר, שבא על מלוא גילויו ב־1866/7, הרתיע את נותני האשראי, אך לא את איסמאעיל, שהיה אנוס להשלים עם תנאי־אשראי קשים יותר במצב החדש.

היתה זו תקופה, שבה הוצפה הארץ על־ידי בעלי זכיונות זרים, בעיקר כתוצאה משולבת של גיאות־הכותנה והקמת תעלת־סואץ, בתנאים של משטר הקאפיטולאציות. בעקבות כשלונותיו המדיניים והכלכליים של מֻחמד־עלי בסוף ימיו גברה תלותה של מצרים בסולטאן, מצד אחד, ובמעצמות האירופיות מצד שני, והקאפיטולאציות, במשמעותן המשפטית והכלכלית, קיבלו בארץ זו צורה יותר חמורה, והתערבות הזרים בה היתה מרחיקה־לכת יותר מאשר בתורכיה.

איור 81
מטבע בערך של 20 פַּארַא, שהוטבע בפאריס עבור סעיד פאשא בשנת 1862. בצדו האחד שמו של הפאשא, מחמד סעיד, ובצדו האחר: ערך המטבע, שנת ההנפקה (הג'רית) והכתובת "מִצְר" (מצרים) בשולי המטבע.

בימי עבאס לָוּוּ עדיין הפירמאנים של הסולטאן, שהעניקו לפאשא של מצרים את הרשות לפיתוח מפעלים, למשל, להקמת מסילות־ברזל, בסייגים, כגון איסור העלאת מסים למטרה זו, או איסור הקמת חברה זרה וקבלת מלווה־חוץ למימון התכנית. אולם זמן קצר לאחר־מכן, היינו ב־1856, אישר הסולטאן זכיון להקמת רשת של טלגראף בידי חברה אנגלית;* בשנות השישים והשבעים באו אישורים נוספים לסדרת זכיונות ומלוות, שנחתמו על־ידי הח'דיב, וב־1873 פורסם פירמאן מיוחד, שהרחיב במידה ניכרת את סמכויות הח'דיב, בייחוד בתחומים הכלכלי והכספי. צעד זה פתח לרווחה את הארץ בפני הון זר ובעלי אינטרסים שונים. עם ביטול האיסור על החזקת קרקעות על־ידי זרים ב־1858 רוכזו בידיהם קרקעות רבות, אם בידי פרטים ואם חברות. מספר בעלי הקרקעות הזרים האלה הגיע ב־1914 ל־8,220 או ל־0.5%, לערך, מכלל הבעלים, ואילו שטחי־הקרקע שברשותם הסתכמו ב־700 אלף פדאן, לערך, או ב־13% מכל השטח המעובד באותה תקופה.

* ראה הערכים "פיתוח התחבורה והתקשורת במצרים בימי עבאס, סעיד ואסמאעיל"; "התחבורה והתקשורת בתקופת התנט'ימאת"

ניגודי־האינטרסים המרובים בין הגורמים המשפיעים על חייה הכלכליים של הארץ מנעו שיתוף־פעולה ביניהם. דֶרְווּיוּ התחרה באופנהיים (ראה להלן), הצרפתים התחרו בבריטים, ומצרים נאבקה עם אירופה. האירופים ניצלו את עובדת היעדרם של יזמים מקומיים ונטו להגדיל את השקעותיהם, אולם בשאיפתם להבטחת רווחיהם ניסו להטיל את כל הסיכון על מצרים, אם בדרך של השגת ערבויות מידי הח'דיב ואם על־ידי שיעורי ריבית, נכיונות והוצאות, שצִמצמו עד למינימום את סיכון הקרן. מצרים כרעה תחת נטל התביעות השונות, בייחוד מצד נושכי־נשך זרים, שנשענו על זכויותיהם הקאפיטולאציוניות. בתקופת השפל התחרו ביניהם שני הצדדים במאמציהם להטיל את האחריות ואת העומס על הזולת.

בינתיים גדלו היקפי ההשקעות הזרות, שמחוץ להשקעות בחוב הלאומי המצרי הגיעו ב־1883 ל־6.3 מיליון לי"ש, בצירוף 15.6 מיליון בתעלת־סואץ; ב־1902 — ל־24.6 מיליון לי"ש ועוד 18.4 מיליון בתעלה; וב־1933 — ל־81.3 מיליון, בתוספת 20.9 מיליון בתעלה.

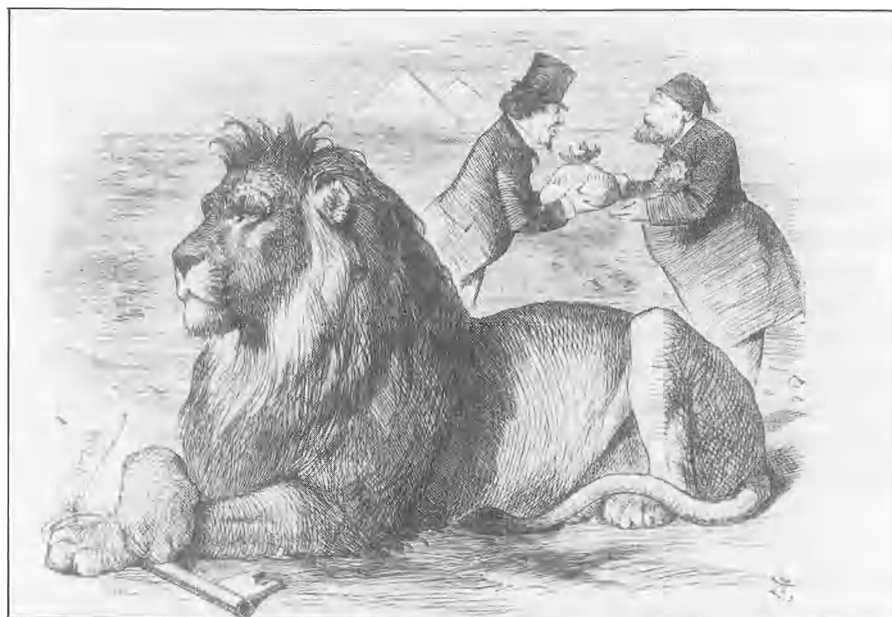
המשקיעים העיקריים היו הצרפתים (ב־1902 — 6 חברות עם 11,548 אלף לי"מ), ואחריהם באו הבריטים (26 חברות עם 9,977 אלף לי"מ). הצרפתים היו פעילים בעיקר ב־Crédit Foncier ובתעשית הסוכר, ואילו הבריטים — בבנקאות, תובלה ותעשייה.

גידול החוב הלאומי, "קופת החוב הציבורי" ו"הפיקוח הכפול"*

* חזור וקרא בשמיר, ע"ע 119-116, ובייחוד בטבלה שבעמ' 118.

תפקיד מרכזי בניהול עסקיו הכספיים, הפרטיים והממלכתיים של איסמאעיל מילא בתקופה הראשונה א. דֶרְווּיוּ (Edouard Dervieu), בנקאי צרפתי, שהשתקע במצרים.

כבר בימי סעיד שימש דרוויו כסוכן ובנקאי של כמה מעסקיו הכספיים, אך עם התרחבות העסקים ודרישות־האשראי של הממשלה והח׳דיב היה צורך בהיצע הון גדול בהרבה מזה, שדרוויו היה מסוגל לרכזו אף בעזרת ידידו הבנקאי הצרפתי אנדרה (André) שהיה, אגב, יותר זהיר ומפוכח מדרוויו בהערכת כושרה של מצרים לעמוד בהתחייבויותיה. קרנותיו של דרוויו היו מוגבלות מדי לעומת הצרכים הבלתי־מוגבלים של איסמאעיל ולנוכח ההתחרות בין הפירמות הזרות על שוק־הכספים המצרי, שהיה בחינת גן־עדן לעסקיהם באותו זמן. רוב הפירמות הבנקאיות של אירופה היה מעורב בתקופה זו, בצורה זו או אחרת, בעסקיו של הח׳דיב.

איור 82
קריקטורה אנגלית, שבה נראה ד׳יזראלי רוכש מהח׳דיו אסמאעיל את מניות תעלת סואץ.

בשנת 1864 נתקבל באמצעות הבנקאי הבריטי גושן (Goschen) מלווה בסך 5.7 מיליון לי״ש, וב־1866 הושגו מבנק אופנהיים 3 מיליון לי״ש נוספים לשיקום הבקר ולפיתוח הרכבות. השפל בעסקי הכותנה הביא פירמות רבות על סף ההתמוטטות. לאדמת הפלאחים, שמושכנה להלוואות שלא נפרעו, לא נמצאו קונים, שעה שזו הוצעה למכירה. איסמאעיל, שהסתבך בעצמו בעסקי רכושו הפרטי, הדאירה, נאלץ גם להיחלץ לעזרה לפירמות הזרות, ואף, בצורה שלא עוררה אמון, לפלאחים: הוא פרע את חובות הפלאחים לנושים בשטרות־אוצר נושאים ריבית של 7%, מתוך כוונה לגבות את החוב מהפלאחים תוך תקופה של שבע שנים, בתוספת 12% ריבית.

לוח VIII
השקעות הון זר ומקומי במצרים בשנת 1902 (באלפי לי״מ)

חברות	הון זר	הון מקומי	סך־הכל
חברות למשכנתאות	10,525	—	10,525
בנקים ומוסדות פינאנסיים	2,174	118	2,292
תחבורה	3,645	325	3,970
מקרקעין (בחקלאות ובעיר)	2,395	1,242	3,637
תעשייה ומסחר	5,903	616	6,510
בסך־הכל	24,642	2,301	26,943

הגרעון הגדול בתקציב, שנתהווה לרגל תשלום סכומי הפיגורים לנושים, הפיצויים לפירמות וההוצאות הרבות לצבא ולעבודות ציבוריות וכן לחץ הקונסולים של כמה ארצות אירופיות לסילוק התחייבויותיה הכספיות הקדומות של מצרים, הניעו את איסמעיל לבקש ב־1867, היא שנת השפל בעסקי הכותנה, מלווה בריטי חדש בסכום של 11.9 מיליון לי״ש, שמהן נתקבלו בפועל רק 7.2 מיליון. מאחר שההלואות ניתנו, בדומה לאשראי שהוענק לקיסרות העותומאנית, בעיקר על בסיס אגרות־חוב ושטרות־חוב, שהוצאו לשוק ושתמורתם המציאו המלווים סכומים הנופלים בהרבה (עד כדי 65%) מהערך הנקוב של האגרות, היה ערכם האפקטיבי של המלוות קטן במידה ניכרת מערכם הנקוב. נוסף־על־כך התחייבו הלווים, הם האוצר והמשנה־למלך, לשאת בריבית ובהוצאות לפי ערכו הנקוב של המלווה, וההוצאות נוכו מראש. לפי קראוצ׳לי, המסתמך על מקורות מהימנים, נתקבלו בפועל על־ידי מצרים עד שנת 1873 45 מיליון לי״ש בלבד מתוך סכום ההלוואות הנקוב של 68.5 מיליון לי״ש.

הירידה התלולה במחירי הכותנה, בייחוד ב־1867, וכן כשלון התכניות להפקת סוכר, על־כל־פנים במחצית הראשונה של שנות השישים, פגעו בכל שכבות האוכלוסיה: בפלאח, בסוחר, באיש הכספים, וכמובן גם בממשלה ובאיסמאעיל — אם כמקבלי מסים ואם כמעורבים ישירות בעסקים. מצרים נאלצה לבקש הלוואה נוספת בסך 7 מיליון לי״ש, שמהן נתקבלו בפועל 5 מיליון בלבד. איסמאעיל ניסה להתגבר על חלק מקשייו הכספיים על־ידי גיוס אמצעים בתוך המדינה. כך הכניס המלווה, או ביתר דיוק: מס ה״מוקאבלה״ (משמעות המלה — פיצוי), שהוטל ב־1871, סכום של 12-15 מיליון לי״ש עד 1880, אך היה זה על חשבון הכנסותיה של המדינה בעתיד. מלווה זה נהפך למלווה חובה, בתוקף החוק משנת 1874, והוא הטיל על כל בעלי הקרקע (גם של ״מירי״) מס־יתר (surtax) בשיעור של 50% ממסי־הקרקע (נוסף על מס־הקרקע הרגיל), בתשלומים שווים במשך שתים־עשרה שנים.

תמורת זאת התחייבה הממשלה לא להעלות עוד את מסי־הקרקע ולהעניק זכות רשמית של בעלות מלאה לכל אלה, שישלמו את המס לשש שנים מראש. משמעותה של הפיכת קרקע־מירי [או ח׳ראג׳] לפרטית [עשרי] היתה הורדה ניכרת של מסי־קרקע (דווקא מבעלי־יכולת), מאחר שעד אז הוטל על הסוג האחרון מס בגובה של רבע, לערך, מהמס שהוטל על אדמות ח׳ראג׳. ב־1874 גבה איסמאעיל מעשירי מצרים מלווה, הידוע בשם ״רוזנאמה״, שההכנסות ממנו הגיעו לסכום של 1,878,000 לי״ש (לפי מקורות מסוימים, סכום כפול מזה).

ההתחיבויות הגדולות, שהיו כרוכות בתכניות ההתפשטות בסודאן, וכן ההוצאות לנסיונות שונים של מודרניזציה, למותרות, לצבא ולמתנות לסולטאן — גרמו ב־1873 להצטברותן של התחייבויות קצרות־מועד בסך 23 מיליון לי״ש, נוסף על ההתחייבויות לזמן ארוך.

לנוכח הסכנה של פשיטת־רגל עשתה מצרים מאמץ נוסף לשלם את חובותיה, ולתכלית זו קיבלה ב־1873 הלוואה חדשה באמצעות הבנק הבריטי של אופנהיים בסך 32 מיליון לירות, בעיקר לשם הקלת הלחץ של החוב השוטף. גם מהלוואה זו נתקבלו במזומנים 20 מיליון לי״ש בלבד, ובסיכומו של דבר, הגיע חובה של מצרים ב־1873 לבעלי אגרות חוב בחוץ לארץ ל־40 מיליון לי״ש.

במשך שנתיים נוספות גדל חובה החיצוני של מצרים במידה ניכרת, והוא הגיע בשנת 1875 לכדי 91 מיליון לי״ש. בחשבון זה נכלל גם חובו הפרטי של איסמאעיל, שהסתכם, לפי הערכה, ב־11 מיליון לי״ש. במצב זה לא זו בלבד שלא היה כל סיכוי לפרעון הקרן, אלא אף לא היה באפשרותו של האוצר המצרי לעמוד בהתחייבויותיו לגבי תשלום הריבית. ארבעת מיליוני הלי״ש, שחסרו למטרה זו, הושגו על־ידי מכירת מניותיו של איסמאעיל בחברת תעלת־סואץ, שהיוו כ־44% מכלל מניות

התעלה, לאנגליה. בראש ממשלתה של זו האחרונה עמד בימים ההם ד׳ישראלי, שביצע את הקנייה, למרות התנגדותם של האנגלים בעבר לעצם מפעל התעלה וכן להשתתפות כספית בו עד להשלמת המפעל [...]. גם אמצעי זה לא הועיל למצרים במצבה המיואש, כשנסתתמו כל המקורות של מלוות חדשים, והנושים תבעו את המגיע להם. מקורות ההכנסה העיקריים של המשק, כגון: המכס, המלח, הרכבות, ושורה של מסים ובלו כבר היו ממושכנים לנותני־האשראי, בייחוד לאירופיים. עכשיו נקטה הממשלה בדרך של פירוק השקעותיה, ומכירת מניות התעלה היתה אחד האמצעים לכך; אך לא היה עוד בכוחו של אמצעי זה לפתור את מכלול בעיותיה התקציביות והפינאנסיות של הארץ.

אומדני התקציב מהתקופה ההיא, שקשה לעמוד עליו על־פי מקורות רשמיים, כלולים בדין וחשבון של ועדת קייב (Cave). זו העריכה את התפתחות ההכנסות מתחילת המאה כלהלן: 1804 — 55,000 לי״ש; 1830 — 3,300,000; 1864 — 4,937,405; ו־1871 — 7,377,912 לי״ש.

לגבי השנה הגורלית 1876 העריך קייב את ההכנסות ב־10,689,070 לי״ש (או, במקום אחר, במספרים עגולים — 10,900,000 לי״ש), אך בכך כלולים 1,531,118 לי״ש הכנסה שנתית של המוקאבלה, ואילו את ההוצאות ב־9,080,681 לי״ש (לאחר־מכן בסכום מעוגל — 9,100,000), הכוללות גם תשלומים לריבית ולהפחתת הקרן של החוב בסך 5,036,675 לי״ש (לאחר־מכן בסכום מעוגל ל־5,050,000). העודף בתקציב זה נועד לתשלום חלק מן החוב השוטף, שלא נכלל בסעיף הקודם.

איור 83
בנימין ד׳יזראלי (1804-1881), לורד ביקונספילד.

לוח IX

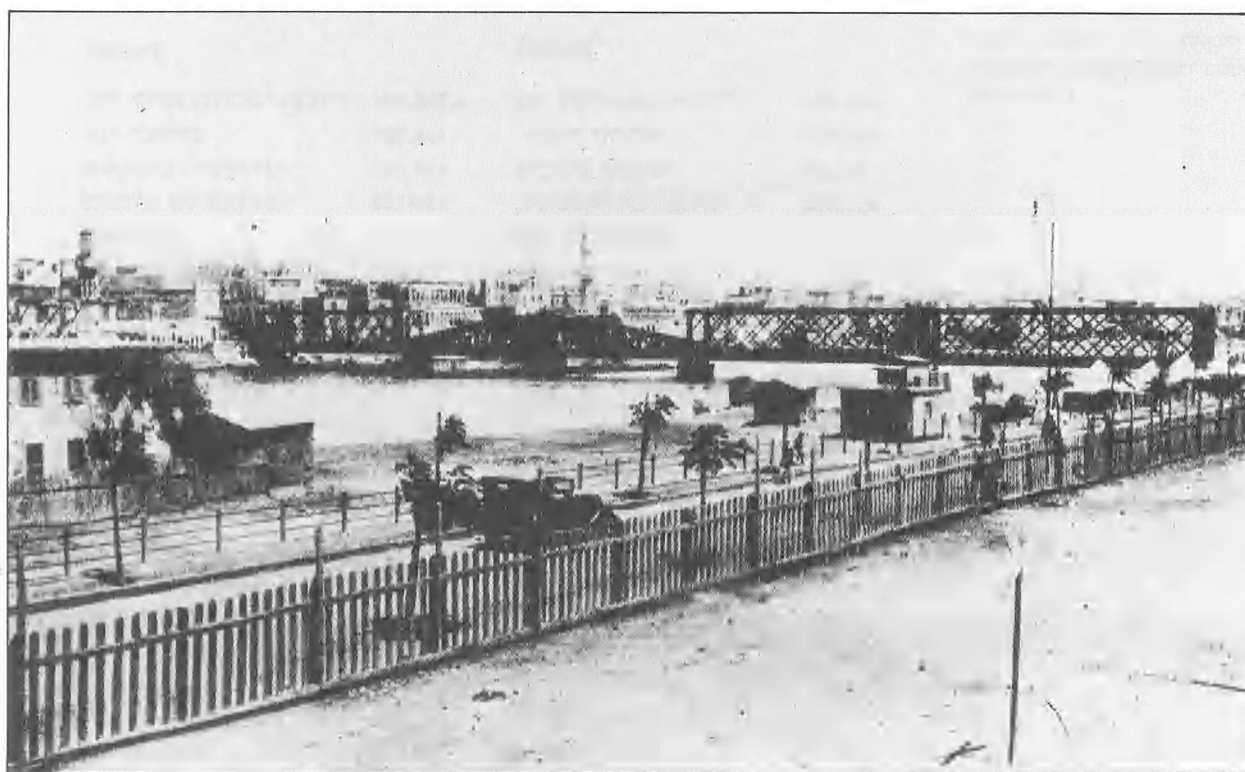
התקציב המצרי ב־1876 (בלי״ש)*

הכנסות		הוצאות	
מסי קרקע (ח׳ראג׳ ועֻשרי)	4,700,000	מס לקונסטאנטינופול	680,000
עצי תמרים	160,000	תקציב הח׳דיב	300,000
פאטנטים (רשיונות)	420,000	מענקים לנסיכים	90,000
היטלים על צאן וכו׳	500,000	מיניסטריונים ומנהל	430,000
מוקאבלה	1,570,000	פנסיות ומענקים	270,000
רכבות — הכנסה נקייה	900,000	הקצבות והוצאות במחוזות של מצרים העילית והתחתית	180,000
עיריות וכו׳	700,000	הקצבות והוצאות של ממונים ממשלתיים, דרכים ציבוריות	
הכנסות ממלח	250,000	בתי־חולים	400,000
תעלת מחמודיה, נמלים, גשרים	150,000	מיניסטריונים של צבא וימיה	850,000
דגים מלוחים, היטלים שונים	550,000	עבודות ציבוריות, מוסדות, פנסיות, סעד	250,000
היטלי טבק	250,000	עבודות על־פי הסכמים ברכבת סודאן, תעלת איסמאעיליה	200,000
הכנסות מסודאן	150,000		
שונות	600,000	שונות	400,000
		ריבית והפחתת־החוב	5,050,000
בסך־הכל	10,900,000	בסך־הכל	9,100,000

* השווה לנתונים הכלליים, הבאים בטבלה שבערך ״היווצרות החוב המצרי — ההכנסות וההוצאות בתקציב המצרי בשנים 1821-1879״.

איור 84
ארמון הח׳דיו אסמאעיל באי אל-ג׳זירה (כיום: מלון עֻמר חַ׳יאם). הארמון משלב אלמנטים ארכיטקטוניים מערביים ועת׳מאניים.

איור 85
גשר דמיאט (מתוך הספר **תקוים אל-ניל**)

רוב השקעותיו של איסמאעיל אינו כלול בתקציב זה, הנקרא "רגיל", ועליהן ניתן ללמוד מהנתונים, שאנו מביאים במקום אחר, על השקעותיו ומימונן.

התקציב הנ"ל דומה לזה של ימי מֻחמד־עלי בכך, שאף כאן מכסים מסי הקרקע כ־50% מכל ההכנסות, ולמעשה הרבה יותר מזה, אם נוסיף לכך את סעיף המוקאבלה. לעומת־זאת נעלמו כאן כמעט סעיפי "המפעלנות", שתפסו מקום כה נכבד אצל מֻחמד־עלי, שכן אם התערב איסמאעיל בעסקים — ואמנם התערב בהם במידה נרחבת ביותר — הרי התנהלו אלה באמצעות הדאירה, היא הקופה הפרטית, שחלק מהתחייבויותיה עבר לאחר־מכן לאוצר. כמו־כן מצטמצם כאן חלקם של המכסים (המופיעים בסעיפי הטבק והשונות), הואיל והם, בדומה להכנסות מתעלת־סואץ, שועבדו לגבייה ישירה על־ידי נציגי הנושים.

פשיטת הרגל של מצרים לנושיה בשנת המשבר 1876 היתה לעובדה, ולשם הסדרת עניין החובות והבטחת גבייתם הכריז איסמאעיל ב־2 במאי של אותה שנה על הקמת "קופת החוב הציבורי" (Caisse de la Dette Publique), שהנהלתה נמסרה לנציגיהם של הנושים: הבריטים, הצרפתים, האיטלקים והאוסטרים. החוב הכולל, שהסתכם ב־1876 ב־91 מיליון לי"ש, נע בין 96.5 ו־98.7 מיליון לי"ש בשנים 1880-1883. תשלומי הריבית וקרן־הסילוקין השנתיים הועמדו ב־1883 על 4,268,000 לי"ש. לרשות ה"קופה" הועברו הכנסות מסוימות של האוצר המצרי והוטל עליה לדאוג לחלוקת התשלומים, שהגיעו לנושים, הן של החוב השוטף והן של אגרות־החוב. ואולם בעלי־אגרות־החוב לא נטו לקבל את תכניתו של איסמאעיל, שהישוותה אותם בזכויותיהם עם בעלי־החוב השוטף, והם תבעו בטחונות מיוחדים ועדיפות של ההתחייבויות כלפיהם. לקראת סוף 1876 ביקרה במצרים ועדת־החקירה, בראשותם של הצרפתי ז'וברט (Joubert) והבריטי גושן (Goschen), שייצגו את מחזיקי אגרות־החוב בלבד (להבדיל מבעלי החוב השוטף). לפי הסידור החדש, שאושר לאחר־מכן בחוקים שהוצאו על־ידי תופיק ב־5 וב־17 באפריל 1880, נתמנו שני "מפקחים", אחד בריטי ואחד צרפתי, שהיו ממונים על גיוס ההכנסות ועל חלוקתן בין בעלי אגרות־החוב. מאז ועד ההשתלטות הבריטית הבלעדית ב־1883 נמשכה שיטה זו, הידועה בשם "הפיקוח הכפול", שעל־פיה נוהלו למעשה, בשינויי צורה, ענייניה הכלכליים של מצרים על־ידי הנציגים הבריטי והצרפתי, שכפו את קבלת "עצותיהם" על הממשלה המצרית.

לפי חלוקת החובות לסוגיהם — היינו חוב־הבכורה, חוב־הדאירה, חוב־רכוש־המדינה והחוב המאוחד — נקבעו ההכנסות מהרכבות, הטלגראף והנמל באלכסנדריה, שהנהלתם נמסרה למועצה בין־לאומית, לשירות אגרות "חוב־הבכורה" ("privileged debt") בסך של כ־23 מיליון לי"ש. לכיסוי חלק מ"חוב הדאירה" בסך של 9.5 מיליון לי"ש הועמדו ההכנסות מחצי מיליון פדאן מאחוזותיו של איסמאעיל, שנמסרו לידי מועצת־מנהלים ובראשה מנהל מצרי ושני מפקחים, בריטי וצרפתי. עד 1891 נמכרו האחוזות לחברה פרטית, וזו מכרה אותן במרוצת־הזמן בחלקות קטנות. כן הועמד גוש של 420,000 פדאן מאחוזות המדינה תחת פיקוח ועדה לשם פרעון הלוואות רכוש המדינה בסך 8.5 מיליון לי"ש לבית רוטשילד. אף כאן היה תחילה גרעון, ורק מ־1899 התחילו מכירות הקרקע ופרעון החוב. בצורה זו הוצאו למכירה כמיליון פדאן מהקרקע המעולה ביותר, שהח'דיבים השתלטו עליה במרוצת הזמן מאז ימי מֻחמד־עלי, ושל אדמות המדינה; אך תהליך הקיטוב של הבעלות, שנבע מהתחלקות בלתי־שווה בצורה קיצונית של כוח־הקנייה, ביחס לרכישת הקרקעות העומדות למכירה, וכן העדר ריפורמה קרקעית במשמעות מודרנית — נטלו מערכה של עובדה זו לגבי מרביתם של המוני הפלאחים המצרים (ראה, התמורות בתנאי הבעלות על הקרקע, בפרק 8, להלן).

התשלומים ל"חוב המאוחד" ("unified debt"), שהסתכם ב־58 מיליון לי"ש, עמדו להפרע מההכנסות הכלליות (מסים, מכס, הכנסות המונופולין).

Administration des P. P. Khédivié

Situation des Recettes et des Dépenses depuis l'année 1874 à fin 1892

Année	Recettes	Dépenses	Résultats Financiers	
			Excédant	Déficit
	L E	L. E.	L. E.	L. E.
1874	135885	205108	"	69223
1875	123866	200704	"	76838
1876	85254	204239	"	118985
1877	59182	150401	"	91219
1878	66915	92683	"	25768
1879	119489	107679	11810	"
1880	128098	120473	7625	"
1881	101025	121054	"	20029
1882	91051	100117	"	9066
1883	117581	101946	15635	"
1884	127556	99242	28314	"
1885	154170	107421	46749	"
1886	121838	106390	15448	"
1887	119096	99978	19118	"
1888	133028	99734	33294	"
1889	152354	105999	46355	"
1890	141090	106241	34849	"
1891	128796	96628	32168	"
1892	136361	103528	32833	"

איור 86
דו"ח המאזן הכספי של אחוזות הח'דיו במצרים בין השנים 1874-1892. הדו"ח הוכן במסגרת המאמץ האירופי להעמיד את הכלכלה המצרית על רגליה ולהשיב למעצמות אירופה את הכספים שהילוו למצרים.

הקשיים בביצוע תכנית זו נבעו מאי־הכללתם של נושי החוב השוטף בהסדר הכללי ומדלות המקורות הנזכרים, שלא היה בהם כדי לכסות את כל ההתחייבויות. בלחץ "קופת החוב הציבורי" נתמנתה על־ידי הח'דיב ב־1878 ועדה, שבה שותפו ארבעת הנציגים, שהיוו את הנהלת "הקופה", ומצרי, ריאז־פאשה, ובראשה הועמדו דֶה־לֶסֶפְּס ורִיוֶרס־וילסון. בהמלצת ועדה זו מונתה ממשלה "בין־לאומית" על־ידי איסמאעיל — שניסה להטיל את האחריות הישירה למצב הפינאנסי המיואש על הזרים והמעצמות שמאחוריהן — בסוף אוגוסט 1878, בראשותו של נובאר־פאשה, ועם סר ריוורס־וילסון (Sir Rivers Wilson) כמיניסטר האוצר, ודה־בלינייה (M. de

איור 87
ריוֶרס־וילסון, נציג בריטניה ב״קופת החוב הציבורי״ ושר האוצר בממשלת מצרים.

איור 88
מצטפא ריאד פאשא

איור 89
הרוזן פרדיננד דה־לֶסֶפְּס, חופר תעלת סואץ, בקריקטורה בת הזמן.

Blignieres), כמיניסטר העבודות הציבוריות. ממשלה זו השיגה את המלווה החדש מבית־רוטשילד בערבות בין־לאומית וניסתה לארגן את האוצר על עקרונות משקיים בתחום ההוצאות ועל בסיס של גביית הכנסות יעילה יותר ולמנוע עקיפת מיסוי על־ידי בעלי־יכולת וזרים. דבר אחרון זה עורר את התנגדות הקונסולים. החדיב ניצל את אי־שביעות־הרצון בקרב משלמי המסים ובקרב הפקידות המושחתת, הנתונה בסכנת פיטורים, כדי להשתחרר מהממשלה, שנכפתה עליו בתוקף המסיבות. נוספו הסתבכויות מדיניות בתחום העניינים הכספיים מצד הנושים הזרים, וכל אלה גרמו תחילה לפיטורי הממשלה ה״בין־לאומית״ על־ידי איסמאעיל באפריל 1879 ולהתערבותו של ביסמארק, בהשפעת בית־רוטשילד והנושים הגרמניים של החוב השוטף, ולסוף — לפיטורי איסמאעיל על־ידי הסולטאן ביוני של אותה שנה.

עם עלייתו לשלטון של תופיק, בימי ״הפיקוח הכפול״, ועל־פי הצעותיה של ״הוועדה הבין־לאומית לחיסול״ (החוב), הוכנסו שינויים מסוימים בשיטת התשלומים על חשבון החובות, שגדלו בינתיים על־ידי התחייבויות חדשות בסך 18.2 מיליון לי״ש (עד שנת 1890) למימון עבודות ציבוריות ותשלום פנסיות וקצבות, ולפעולות קונברסיה. בהתאם ל״חוק החיסול״, [...], הוקצב בין השאר, סכום של 150,000 לי״ש בשנה לתקופה של 50 שנה לבעלי קרקעות ״מוקאבלה״, בתורת פיצוי על ביטול ה״מלווה״, שנגבה מהם החל בשנת 1871. כמו־כן נקבע, שכל סכום, שיוותר מההכנסות לאחר ניכוי ההוצאות הסטאנדארטיות יועבר לקרן הסילוקין לשם חיסול החוב (Sinking Fund). כתוצאה מהסדרת פרשת החוב הגיעו בשנת 1881 התשלומים על חשבון החוב והמס השנתי לקיסרות העותומאנית ל־52%, ובשנת 1904 ל־41%, מכלל ההוצאה הציבורית. הביצוע העיקרי של ״חוק החיסול״ ושל שאר ההסדרים

הקשורים בחוב המצרי ובהבראת משק־הכספים של הארץ הוטל על המנהל, שפעל תחת האפוטרופסות הבריטית מתחילת שנות השמונים ועד מלחמת־העולם הראשונה. נשוב לשאלה זו להלן בפרק "הפיקוח הכלכלי והמדיני של הבריטים".

איור 90
הח'דיו תופיק. מתוך ספרו של ההיסטוריון המצרי הנודע עבד אל־רחמאן אל־ראפעי, **אל־ת'ורה אל־עֻראבִיה** ("המהפכה העֻראבִית").

התוצאות הכלכליות של משטר־איסמאעיל

כמה מן ההישגים הכלכליים של שנות השישים והשבעים, בייחוד עד שנת 1875, נהפכו, בדומה לאלו מנסיונותיו של מֻחמד־עלי, לנכסים בני־קיימא במשק הארץ וסייעו להתפתחותה בעתיד. בשנים 1856-1854 הושלם הקו הראשון של מסילת־הברזל במצרים, ובימיו של איסמאעיל הורחבה רשת מסילות־הברזל מ־400 ק"מ בתחילת שלטונו ל־1,900 ק"מ בסופו. ב־1854 הוקם קשר טלגראפי בתוך הארץ, וב־1862 — גם קשר בין אפריקה ואירופה; הרשת הכללית של קווי הטלגראף הגיעה ל־8,000 ק"מ. השימוש בקיטור הונהג לא רק באניות אלא גם במתקני השקיה, ואף בחריש. רשת התעלות הורחבה ב־13 אלף ק"מ וכן הושקעו כספים בשיפור הנמלים ובהקמת גשרים.

איור 91
גשר מסילת הברזל בנג'ע חמאדי (מתוך **תקוים אל־ניל**)

לוח X
ההשקעות בעבודות ציבוריות בימי איסמאעיל

תעלת־סואץ (בניכוי המניות שנמכרו)	6,760,000	לי"ש
תעלות־הנילוס (13 אלף ק"מ)	12,600,000	
גשרים (430)	2,150,000	
מפעלי־סוכר (64)	6,100,000	
נמל אלכסנדריה	2,542,000	
מתקני נמל סואץ	1,400,000	
מפעלי מים באלכסנדריה	300,000	
רכבות (1,500 ק"מ)	13,361,000	
קווי טלגראף (8,000 ק"מ)	853,000	
מגדלורים (15)	188,000	
סך־הכל	46,264,000	לי"ש

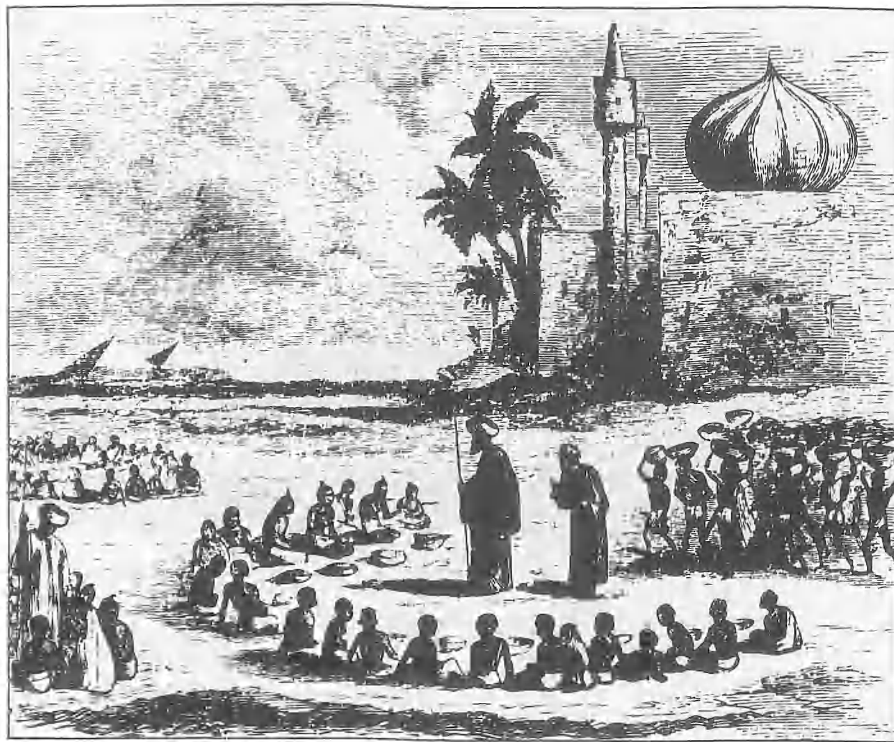

איור 92
מעגן ספינות בקנטרה שבתעלת סואץ

שכלולים אלה השפיעו על הרחבת שטחי העיבוד החקלאי, עובדה שגרמה לעלייה ניכרת בשווי היצוא, שעלה בצורה תלולה מ־3.4 מיליון לי״ש ב־1860/1, ל־14.4 מיליון ב־1863/4; ואם גם ירד בימי השפל, הרי נשאר בכל זאת ברמה גבוהה יותר מזו של ערב ימי הגיאות (13.8 מיליון לי״ש ב־1879). בעזרת היצוא נתאפשר גם יבוא גדול יותר של סחורות, אך גידול זה היה פחות תלול, בעיקר בנתונים מוחלטים (מ־2 מיליון לי״ש ב־1862 ל־5.5 מיליון ב־1879). למרות העודף הניכר במאזן הסחורות נתהווה גרעון בחשבון השוטף מחמת העומס הגדול של שירותים, תשלומי ריבית והוצאות לנושים בחוץ־לארץ; וגרעון זה כוסה על־ידי יבוא הון נוסף, אף כי בסוף ימיו של איסמאעיל במימדים הרבה יותר קטנים מאשר קודם־לכן. מסתבר, שכתוצאה מגודלו והרכבו של החוב הציבורי נוצלו בהכרח יבוא ההון וכמחצית מתקבולי־היצוא לכיסוי שירותי חוב זה ולא ליבוא נוסף.

ראוי לציון המאבק עם המסחר בעבדים, שהתנהל, בראשותו של ס. בייקר (S. Baker), במחציות הראשונה של שנות השבעים באיזור סודאן. מאבק זה נועד, בין היתר, לפתיחת סיכויים טובים יותר לפני הסחר הכלכלי ע״י חיסול ההפרעות מצד סוחרי־העבדים המזוינים. אך בעיקר שאף אסמאעיל להבטיח לעצמו גישה לאזורים נוספים בדרום, בייחוד בעמק הנילוס. אולם ההישגים בשני התחומים היו זעומים בלבד.

פירוט העבודות הציבוריות (כפי שניתן בלוח X) והשינויים שהתחוללו בתחום השקעות־המסגרת ובתחום הייצור מעידים, שהערכותיהם השליליות של מילנר וקרומר לגבי טיב השקעותיו והכוונת הוצאותיו של איסמאעיל הן מוגזמות. עם זאת מוכיחים הנתונים, שלפחות כמחצית מן הגידול של החוב בימי איסמאעיל שימשה להוצאות שוטפות, בעיקר למותרות, ושגם חלק מן ההשקעות־בפועל נעשה בצורה בלתי־יעילה, תוך בזבוז מקורות והשלמה עם פער בין הערך הנקוב של ההשקעות לבין ערכן הממשי.

איור 93
ילדים שחורים, שהובלו מסודאן וממזרח־אפריקה למצרים ונמכרו שם לעבדות.

איור 94
סמואל בייקר ורעייתו

בטווח ארוך יש ערך רב יותר להישגים, המתבטאים בנתונים סטאטיסטיים, מאשר בטווח קצר, שבו שימשה האינפלאציה בערבוביה עם חוסר־יעילות ומיעוט הניצולת של המפעלים. עם עבור תקופת הזעזועים החמורים במיוחד שבין המחצית השנייה של שנות השישים והשבעים שימשו ההישגים ברובם בסיס חשוב להתפתחות בעתיד, ומן־הדין להביא סיכום של כמה נתונים לגבי תקופה זו:

לוח XI
שינויים בערכים הכלכליים בתקופת שלטונו של איסמאעיל

	1863 שנה לפני עליית איסמאעיל	1879 שנתו האחרונה של איסמאעיל
אוכלוסייה	4,883,000	5,518,000
פדאנים בעיבוד	4,052,000	5,425,000
ערך היבוא (בליי"ש)	1,991,000	5,410,000
ערך היצוא (בליי"ש)	4,454,000	13,810,000
הכנסות האוצר (בליי"ש)	4,930,000	8,562,000
חוב ציבורי (בליי"ש)	3,330,000	98,540,000
בתי־ספר ציבוריים	185	4,817
מסילות־ברזל (במילים)	275	1,185
תעלות (במילים)	44,000	52,400
קווי־טלגראף (במילים)	630	5,820

מתוך נתונים אלה ומתוך ההערות הקודמות על מחיר ההשקעות ברור, שכמעט כל מימון ההשקעות גויס ממקורות־חוץ חוזרים (נוסף על העובדה של שימוש בחלק מן האשראי למטרות לא־פרודוקטיביות). לדורות הבאים נשארו השקעות לא־מבוטלות בצד הנכסים, וחוב לאומי מעיק (בייחוד בשל הריבית ולחץ החוב השוטף) בצד ההתחייבויות.

למרות ההישגים שצוינו, היו פני המציאות הכלכלית והחברתית של מצרים בסוף ימיו של איסמאעיל קודרים ביותר. שאיפתם של שליטי מצרים לאירופאיזציה בכל מחיר, טשטוש התחומים בין קופתם לבין קופת־המדינה והוצאותיהם הרבות, שעלו על כושרה המשקי של הארץ — כל אלה גרמו לא רק להסתבכות פינאנסית בשנות השבעים, אלא גם להגברת התערבותם של הזרים בענייניה הפנימיים של הארץ. המדיניות הכלכלית המצרית בשנות השישים והשבעים היתה שילוב של צייד־הרווחים על־ידי ההון הזר ושאיפתו של איסמאעיל (שהיה בעצמו בעל־העסקים הסיטוניים ואף הקמעוניים הגדול ביותר במצרים), לפאר חיצוני ולהבטחת עסקיו האישיים, יותר מאשר פרי דאגה רצינית לקידום משק הארץ ואוכלוסייתה. חמישית מהקרקע המעובדת של מצרים שימשה להפקת רווחים בשביל הח׳דיב. קווי הרכבת שהונהו שירתו בעיקר את אחוזותיו של איסמאעיל. נסיונו של ראש ה־Société Agricole, לוקוביץ׳ (שהיה גם בין הספקים של חברת תעלת סואץ ושמאחוריו עמדו דרוויו ואופנהיים), לארגן אספקה נרחבת של כלי השקיה חדישים לחקלאות ולהבטיח אספקת מים סדירה — נכשל מחמת רצונו של איסמאעיל לשמור על שליטתו הבלעדית, ככל־האפשר, בתחום חיוני זה, אם כי גם מפעלנים פרטיים שונים התנגדו הן למונופולין של לוקוביץ׳ והן לזה של איסמאעיל. לסוף נאלץ הח׳דיב לפצות את בעלי המניות של ה־Société ואת הקבלנים, שעבודותיהם הופסקו; והיה זה גורם נוסף לגידול החוב מזה ולהכבדת נטל המיסוי מזה.

משמעות המשטר בשביל האוכלוסייה היתה בראש וראשונה הכבדה, שאי־אפשר היה לעמוד בה, של עול המסים ועבודת האנגריה. מייד בעקבות ההתעוררות הזמנית בשוק הכותנה ב־1866 הוכפלו מסי החקלאים. למרות הצהרותיו החגיגיות של איסמאעיל בתחילת שלטונו בדבר ההכרח לשים קץ לעבודת האנגריה — התרחבה זו בימיו, בפרט לרגל הצטברות הרכוש הקרקעי העצום (כמיליון פדאן) בידיו ובידי משפחתו. אם בחפירת תעלת סואץ קיבלו העובדים, או, לפחות, חלק מהם, שכר — ולו גם נמוך ביותר — הרי בעבודות־האנגריה של איסמאעיל הם עשו עבודתם חינם

Réponses au Questionnaire.

1º. Le premier coup de pioche pour le creusement du Canal Maritime de Suez a été donné, à Port-Saïd, le 25 Avril 1859.

2º. Le Canal a été achevé le 17 Novembre 1869.

3º.

4º et 5º. Le percement de l'Isthme de Suez, les campements, villes de Port-Saïd et Ismaïlia, gares, feux, etc. etc., le tout réunis jusqu'à l'achèvement ont coûté à la Compagnie la somme de 480 millions.

6º. Le nombre de travailleurs indigènes fournis par le Gouvernement s'élevait à 27.000 hommes de corvée; celui des ouvriers et employés à 5.000 hommes environ.

7º. La longueur du Canal de Port-Saïd à Suez – Port-Thewfik – est de 87 milles.

8º. L'inauguration a eu lieu le 17 Novembre 1869. Assistaient à l'inauguration : S.M. l'Impératrice des Français ; S.M. l'Empereur d'Autriche-Hongrie ; L.L. A.A. les Princes Héritiers de Russie, de Prusse et des Pays-Bas. L'Angleterre était représentée par un Commodore.

9º. Le premier bateau marchand qui a transité le Canal, après l'inauguration, en payant les droits du Canal, à raison de 10 francs la tonne, c'est le paquebot "Impératrice" appartenant aux "Messageries Impériales", aujourd'hui "Messageries Maritimes".

איור 95

מכתב תשובה לשאלון, שהועבר למינהלת התעלה בידי אמין סאמי פאשא, מחבר הספר **תקוים אל־ניל**. המכתב כתוב צרפתית — עדות לשליטה הצרפתית בחברת התעלה בשנים הראשונות לאחר חפירתה.

על־פי המפורט במכתב השתתפו בחפירת התעלה 27 אלף עובדי־כפייה וחמשת אלפים שכירים. מחיר העבודה כולה (כולל בניית ערי התעלה) היה 480 מיליון פראנק. בחנוכת התעלה השתתפו קיסרית צרפת, קיסר אוסטריה־הונגריה ויורשי־העצר של רוסיה, פרוסיה והולנד. "אנגליה (כך הוסיף פקיד אחר, בכתב־ידו ובמעין התרסה פוליטית) יוצגה על־ידי קומודור" (קצין בחיל הים).

ותמורת מזון דל בלבד. מצב זה ערער את כושר עבודתם וכן פגע במשקי הפלאחים עצמם. נוסף על כך אפשר היה לייחס ערך כלשהו לתפוקת עבודת־האנגריה עצמה רק בתנאי שמחירה נחשב למעשה כאפס, אף על פי שמחירה הסוציאלי במונחים של חשבונאות לאומית אמיתית עלול היה להיות גבוה מאוד.

קשה להעריך את ההכנסה הריאלית של הפלאח מאדמתו, אך מהנתונים של דה־לספס מסתבר, שפועל שכיר בתעלה (ולמרות תנאי האנגריה נקבע שם, על־כל־פנים לפי מקור זה, תשלום יחסי גבוה) קיבל פראנק אחד תמורת יום־עבודה ואילו בעבודת קבלנות היה יכול להגיע אף ל־1.5 עד 2 פראנק ליום. היה זה בשנות השישים, כשק״ג לחם עלה 1/2 פראנק, ק״ג בשר־בקר 0.99 פראנק וק״ג בשר־כבש 1.6 פראנק. והרי פועל זה פירנס, לפחות חלקית, גם נפשות רבות מבין בני־משפחתו.

במרוצת־הזמן חל מפנה ניכר בתחום הדימוגראפי במצרים. האוכלוסיה המצרית, שבתחילת המאה ה־19 היתה עדיין קטנה יחסית וכוח העבודה שלה דולדל באופן רציני על־ידי גיוסים, עבודות אנגריה ומגיפות, גדלה במידה ניכרת והגיעה בסוף המאה ה־19 לכדי 10-11 מיליון נפש. גידול זה יצר בעיות־תעסוקה חמורות, שלא באו על פתרונן מחמת קשייה של המדינה וממדיהם הצנועים של מפעלי־הפיתוח שלה, שלא סיפקו את צרכיה של אוכלוסייה גדלה זו.

שאלה 2

במה שונה היה מפעלו הכלכלי של אסמאעיל — בתחומים השונים — מזה של מֻחמד עלי? (ענה בכתב, בשלושה עמודים)

שאלה 3

מה היו נקודות הדימיון ונקודות השוני בין תהליכי הכלכלה באימפריה העת׳מאנית בתקופת התַנְטִ׳יּמאת לבין אלה שבמצרים שבתקופת הפאשות? (ענה בכתב, בשלושה עמודים)

6.4 המימדים המינהליים, החברתיים, התרבותיים והחינוכיים — מצריזציה, התמערבות, פתיחות

תקופת דיוננו עמדה בסימן תמורות מהירות בתחומי המינהל, החברה, התרבות והחינוך* של מצרים. חלק מתמורות אלה היה פועל־יוצא של התאוצה הכלכלית, אך ברובן היו הן יזומות ומשולבות עמה. שכן מדיניותו של אסמאעיל, לקשור את עמק הנילוס למעגלי המערב, לא נבעה מגישה חומרנית־כוחנית גרידא, אלא מהתפיסה הכוללת יותר של אירופיזציה במכלול מגזרי החיים. בנייתו של גשר הפתיחות הכלכלית אל המערב שלובה היתה, ברוצין או בלא רוצין, בפיתוחם ובפתיחותם של מעגלי המדינה, התרבות, החברה והחינוך. את התמורות המקיפות בתחומים אלה ניתן אולי לסכם בקביעה, שהם עמדו בסימן **התמערבות ומצריזציה**. **התמערבות** — על שום האוריינטציה הכללית גם בתחומים אלה על בית־מדרשה של אירופה; **ומצריזציה** — בשל חיזוק זיקתם ההדדית של אגפי החברה בעמק הנילוס והתגברות תודעת השתייכותם למפעל המדינה המצרית המודרני. תשלובת זו של התמערבות ומצריזציה באה לידי ביטוי בכל התחומים הללו.

* ראה הערכים "אסמאעיל, הוקף ומערכת החינוך", "אל־אזהר בימי אסמאעיל"; החינוך במצרים בימי עבאס"; החינוך במצרים בימי סעיד"; "החינוך במצרים בימי אסמאעיל".

◄ קרא בספרו של שמיר, ע"ע 93-96; 98-108.

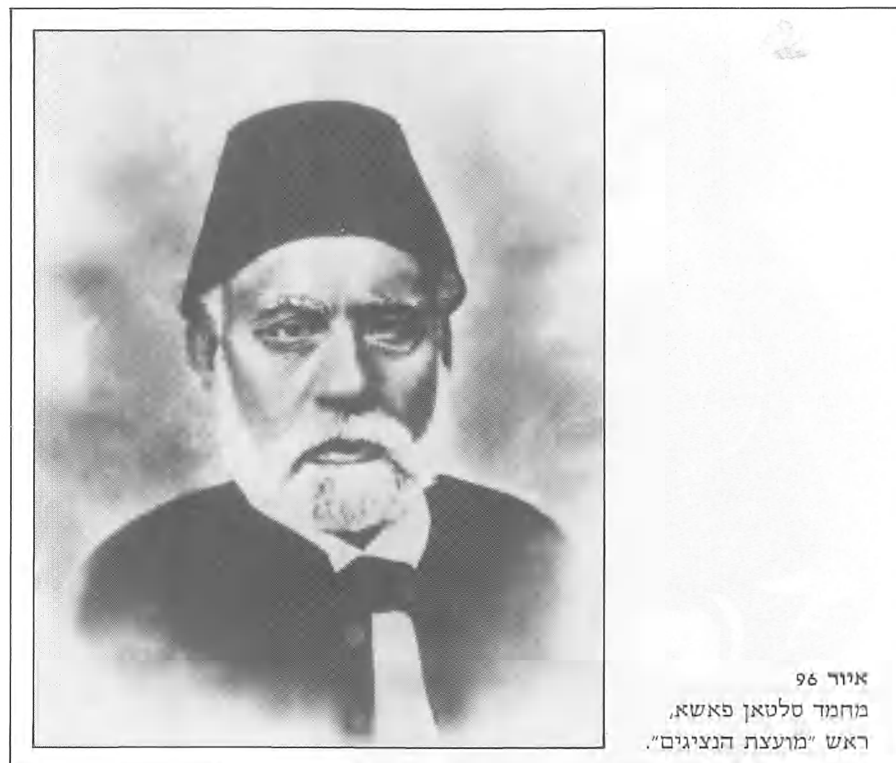
6.4.1 תחום המינהל

ביוזמת אסמאעיל הוקמו בתחום המינהלי גופים, שאמורים היו להציג חזות של מוסדות ייצוגיים לפי דפוסים מערביים — מועצת נציגים;* מועצת שרים;** מועצות וועדות אזרחיות לענייני מינהל ועניני משפט, וכדומה. מוסדות אלה לא הפגינו על־פי־רוב יעילות, ולא היו בעלי משקל של ממש בתהליך קבלת ההחלטות של הח'דיו. עם זאת הם תרמו לביצור האוטונומיה של מצרים, חיזקו את תודעת ייחודיותה, ושימשו מסגרת ליצירת קשר בעמק הנילוס בין קבוצות־עילית בעיר ובכפר לבין המעמדות השונים. לא פלא הוא, שניצנים ראשונים במצרים של פעולה ברוח רעיון ריבונות העם (טיוטת "החוקה" מ־1879 — שאליה עוד נחזור) צמחו בחיקן.*** (לימים, בערוב שלטונו — כפי שנלמד להלן — עשה האוטוקרט אסמאעיל שימוש פוליטי בגופים ייצוגיים אלה.)

* ראה הערך "מג'לס שורא אל־נואב (מועצת הנציגים)"

** ראה הערך "מג'לס אל־נט'אר — מועצת השרים שהקים אסמאעיל"

*** כדאי לזכור, כי סמוך לאותה תקופה, בשנת 1876, זכו "העת'מאנים הצעירים" לראות בהכרזתה של חוקה באסתאנבול. על כך עיין שוב לעיל 5.5

איור 96
מחמד סלטאן פאשא,
ראש "מועצת הנציגים".

6.4.2 תחום החברה

בתחום החברתי בלטה בייחוד היווצרותה של אליטה־קרקעית מצרית אחת.* היא נבנתה הן מהשכבה ה"תורכּו־צֶ'רקֶסית", שנותקה למעשה מעולמה העת'מאני ומשפחה התורכית, והן משכבת הנכבדים המקומיים הוותיקה, שצברה רכוש ומעמד בתהליך יצירת האחוזות הגדולות. אליטה זאת ישבה בערים הגדולות והמתפתחות (בסגנון מערבי) — קאהיר ואלכסנדריה, ובאה בהן בקשרים יומיומיים עם האגף החדש שנוסף לצמרת הכלכלית — קהיליות הזרים.** הזרים זרמו למצרים עם ההון האירופי, ומנו בסוף ימי אסמאעיל לא פחות משבעים אלף איש — יוונים, צרפתים, איטלקים ואחרים (יש האומדים את מספר הזרים עוד בשנת 1876 בלמעלה מ־100 אלף). נוכחותם ומעמדם הכלכלי העולה של הזרים גרמו אמנם לחיכוכים ולירִיבויות, אך הם הוסיפו ללא ספק מימד קוסמופוליטי מודגש לנוף החברתי של מצרים.

* ראה שוב הערך "המערכת האגראריתוּתמורות חברתיות במצרים בימי אסמאעיל"

** ראה שוב הערך "הזרים ומעורבותם בכלכלת מצרים בימי אסמאעיל"

להמחשת נושא זה נביא בפניך את טבלת מספר האירופים במצרים בשנים נבחרות, מימי מחמד עלי ועד לסוף המאה ה־19.[6]

השנה	מספר האירופים
1836	כ־3,000
1878	68,653
1882	90,886
1897	112,526

איור 97
עלי צאדק פאשא, מושל אלכסנדריה בימי אסמאעיל.

6. על־פי J. Heyworth-Dunne, *An Introduction to the History of Education in Modern Egypt*, (London, rep. 1968), pp. 343-4.

איור 98
הגנראל (פריק) מצטפא פהמי פאשא, מושל קאהיר בתקופת הח׳דיו אסמאעיל ואחר־כך ראש מועצת השרים במשך 13 שנה. על חזהו שורת אותות־הצטיינות ומדליות, שקיבל מנציגי מעצמות המערב.

גם עליית משקלם בחברה של הלא־מֻסלמים — קופטים, יהודים, נוצרים־סורים וארמנים — הוסיפה לאווירת הפתיחות־היחסית, שהלכה ואיפיינה את מצרים בתקופת אסמאעיל. קהיליות הלא־מסלמים הבליטו גם הן באופן טבעי את ייחודיותה של מצרים, שעם מסגרתה המודרנית — ולא עם האימפריה העת׳מאנית־האסלאמית — יכלו להזדהות.

6.4.3 תחום התרבות

בתחום התרבות בלט בייחוד התהליך המשולב של פריחת חיי עיר בסגנון מערבי (מלווה בתנופת בינוי)* יחד עם פריחתה מחדש של השפה הערבית הכתובה־הספרותית. שפה זאת התפתחה עתה הן ככלי ליצירה תרבותית מודרנית והן כסממן, המאפיין את ביצור ייחודיותה של מצרים מהעולם התורכי־עת׳מאני. סלילתן של שדרות וייסוד חיים מוניציפליים בדגם מערבי עלו בקנה אחד עם הקמתם של תיאטרון ושל אופרה (שבה הציגו, בין היתר, את ״אאידה״), והתוודעו לעברה הטרום־אסלאמי של מצרים); תפוצת העיתונים,** פריחת המחזאות, גידול מִספרם של בתי־הדפוס, שפע התרגומים, הקמתו של מוזיאון,*** — כל אלה תרמו להתוודעות המשולבת למערב, מחד גיסא, וליצירת תודעת ייחודיותה של מצרים, מאידך גיסא.

* ראה שוב הערך ״עיור ועיריות במצרים בימי סעיד ואסמאעיל״

** ראה הערך ״העיתונות במצרים בימי אסמאעיל״

*** ראה הערך ״דאר אל־כֻּתב והמוזיאון המצרי״

איור 99
בית האופרה של קאהיר. הבניין, שנבנה במהירות־שיא (תוך חמישה חודשים), לכבוד פתיחת תעלת סואץ, שימש סמל למאמצי ההתמערבות של אסמאעיל. (הבניין עלה באש בשנת 1972.)

איור 100
חזית המוזיאון של קאהיר. (צולם בידי צוות הקורס, אביב 1985.)

6.4.4 תחום החינוך

בתחום החינוך בלטה פעילותו של אִסמאעיל, באמצעותו של עלי פאשא מֻבַּארַכּ,* שהרחיב במקביל הן את רשת החינוך המסורתי והן מוסדות חינוך מערבי מודרני. הצעד המשמעותי בהקשר דיוננו היה ניתוקו של החינוך המודרני מן ההקשר הצבאי והמסגרת הצבאית, שכונן מֻחמד עלי.** אסמאעיל פעל כאמור ברוח חדשה, והבין כי לביצור כלל מערכותיה של מצרים דרוש כוח־אדם בעל חינוך מערבי מודרני. אופיינית לגישה זאת היתה התייחסותו של אסמאעיל לחינוך הגבוה. בעוד שמחמד עלי הקים בתי־ספר גבוהים להנדסה ולרפואה, ששירתו את "מענה העוצמה", הקים אסמאעיל במסגרת "הארופיזציה הכלכלית־חברתית" את בית־הספר למורים (**דאר אל־עֻלוּם**)*** ואת בית־הספר הגבוה למשפטים (1868). במסגרות אלה החל להתחנך דור שלם על תודעתו של המערב ועל תודעת ייחודיותה ובעייתיותה המסתבכת של מצרים.*[4]

* ראה הערך "עלי פאשא מֻבארכּ"

** ראה שוב הערך "החינוך במצרים בימי אסמאעיל"

*** ראה הערך "דאר אל־עֻלום"

*[4] על כך וכן על בית־הספר למשפטים ראה הערך "סטודנטים וחינוך גבוה במצרים, 1875-1914", להלן בחטיבה ד.

איור 101
מחמד שריף פאשא (1826-1887) שימש תחילה מפקח על בתי־הספר ומאוחר יותר ראש "מועצת השרים"

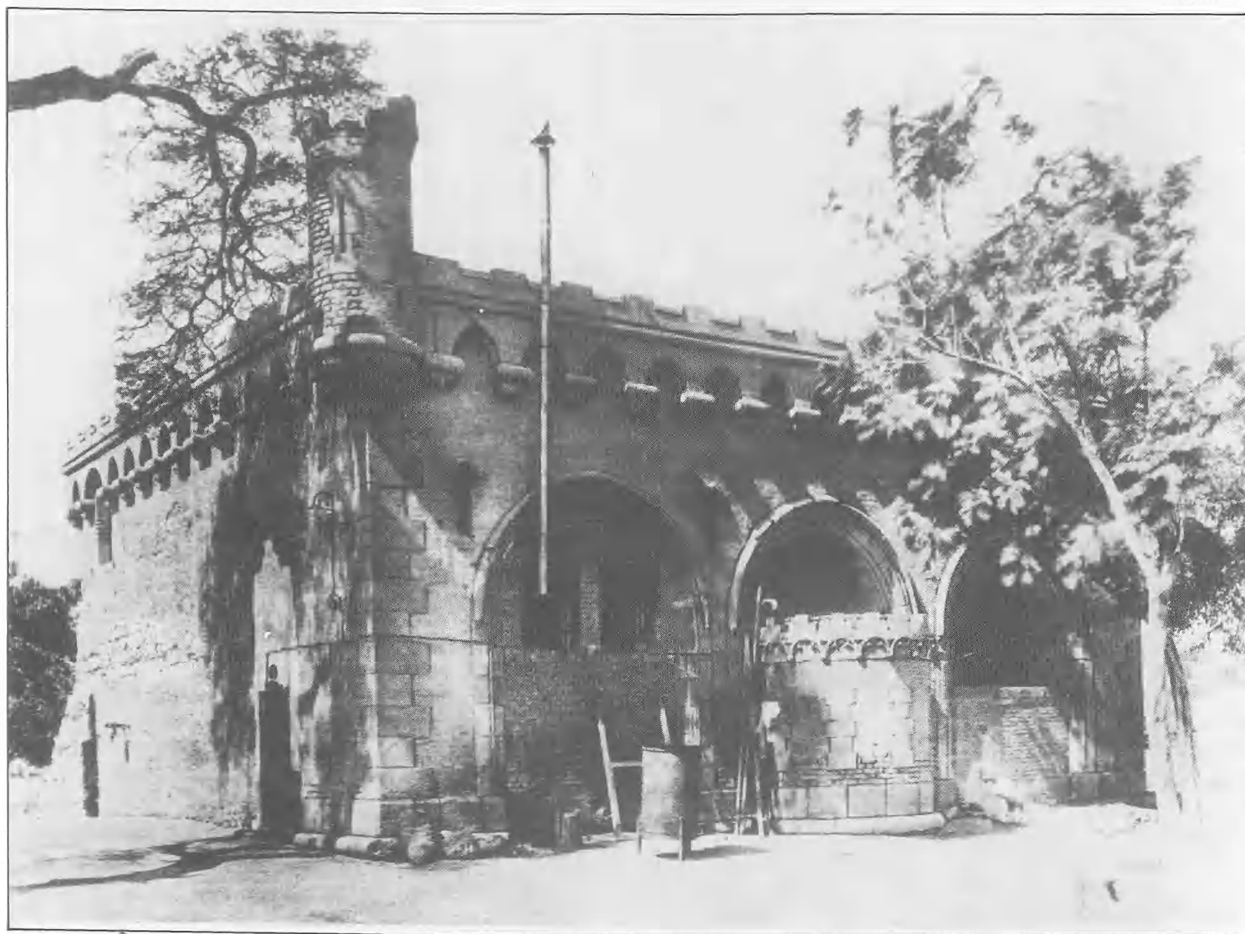
6.4.5 סיכום — תמורות חברתיות ואירופיזציה

איור 102
הגנראל גורדון

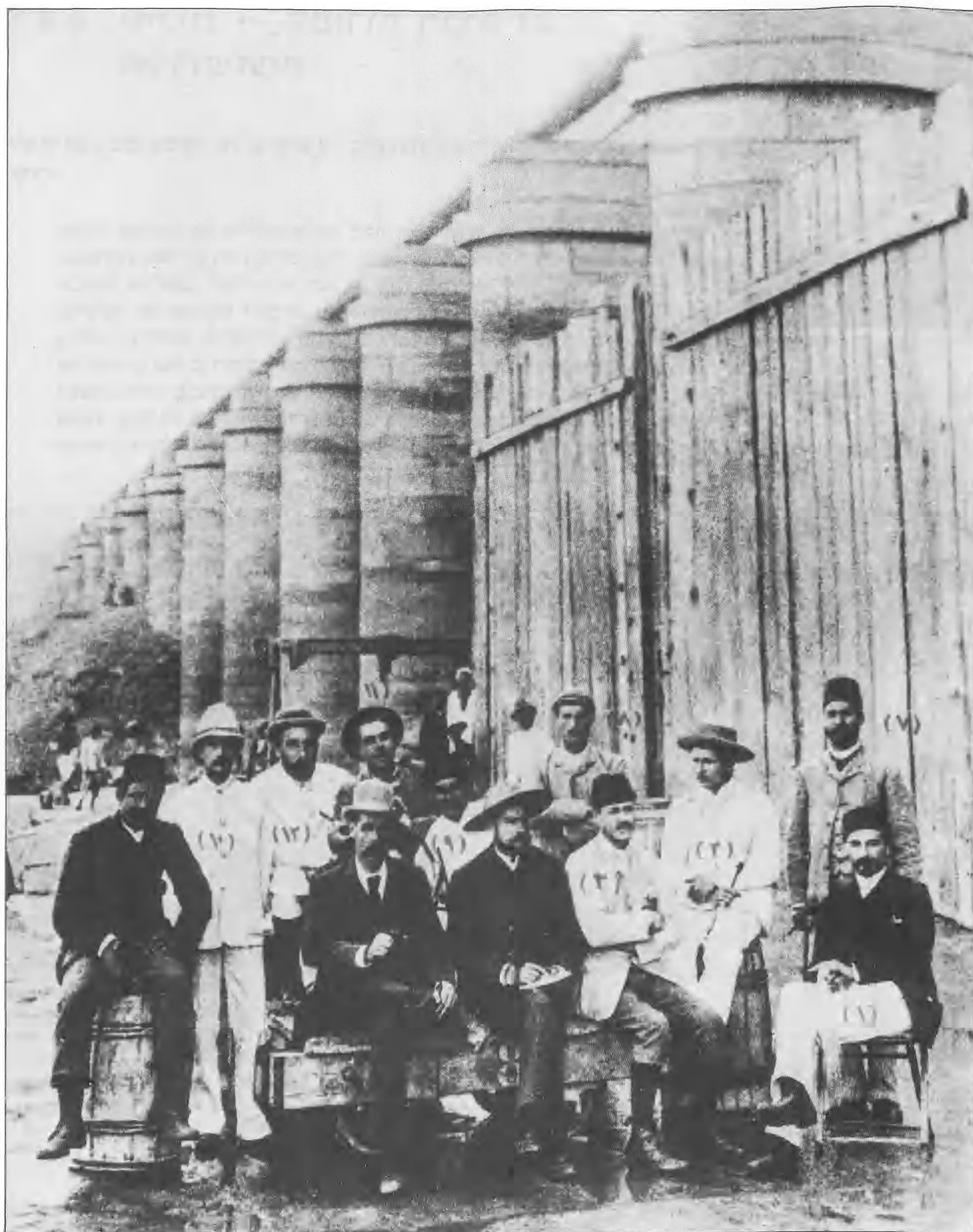
לפניך קטע נוסף מספרו של וטיקיוטיס.[7] קרא אותו בעיון וענה על השאלות הבאות אחריו.

מפעלי הפיתוח של איסמאעיל היו מסוג חדש וטכני כל כך, שהצריכו כישורים ומומחיות אשר לא היו מצויים בקרב המצרים. הוא העסיק איפוא בהקמתם הרבה טכנאים אירופים. לאמיתו של דבר, רק לעתים רחוקות לפני כן נראתה הגירה כה מרשימה של אירופים למצרים כזו שהיתה בימי איסמאעיל. הוא הוציא הזמנה כללית לאירופים, ובייחוד לצרפתים, אנגלים ואיטלקים, לבוא ולהשתתף בפיתוחה של מצרים. כמו כן הזמין מומחים צבאיים מחוץ לארץ, בעיקר אנגלים ואמריקנים, לעמוד בראש מבצעי הכיבוש המצריים ביבשת אפריקה. האנגלי סמיואל בייקר פאשא פיקד על פשיטותיו של איסמאעיל לסודאן, ולאחר זמן בא במקומו גורדון פאשא המהולל. גנרל סטון, קצין צבא אמריקני, היה ראש המטה של הצבא המצרי,

איור 103
חלק מן "המצודה הסעידית", שבנה סעיד פאשא במרכז הנילוס מעל סכר "אל-קנאטר אל-ח'יריה", כדי להגן על הדרך המובילה לקאהיר.

7. וטיקיוטיס, **שם**, ע"ע 80-84.

איור 104

המהנדסים, אשר השלימו את סכר אל־קנאטר אל־ח׳יריה (ר׳ גם איור 42), ישובים בגאווה בצִלו של פרי עמלם. לפי **תַקְוים אל־ניל** ממוספרים הם בשמותיהם: 1. מר זוּכַּאס; 2. מר ג׳וזף; 3. מר וילדר; 4. מר לרנר; 5. מר ריד; 6. מחמוד צִדקי אפנדי; 7. חְ׳רשיד וַהַבַּא אפנדי; 8. מר מק־קילופ; 9. מר קליפטון; 10. מר ויקפִילד; 11. מר שגאן(?); 12. מר לַאנְגְלִי. הצוות, ובו מצרים, בריטים, צרפתים (ויווני?), מייצג נאמנה את המאמץ הבינלאומי המרוכז, שהושקע בימי אסמאעיל בפיתוחה של מצרים.

ובצוותא עם קצינים אחרים מצבא ארצות־הברית ביצע עבודות מיפוי חשובות, אשר חשפו שטחים שטרם נחקרו במצרים ובסודאן; מלבד זאת הכשיר קצינים מצרים לעבודת מטה.*

כבר מוחמד עלי וסעיד העניקו לצרפתים תפקיד והשפעה מכריעים בניהול השירותים הטכניים של המדינה, בביצוע עבודות ציבוריות, ואגב כך בכל התפתחות חייה המודרניים של מצרים. אולם איסמאעיל אף הרחיק לכת משני קודמיו אלה ופתח שערים להשפעה הצרפתית במינהל הציבורי שלו וכן בשדה החינוך הכללי. בימיו הורשו מיסיונים קתולים לייסד מיסדרים במדינה. פטרונותו הוענקה למוסדות ששמותיהם היו שגורים בכל בית מצרי עד לפני זמן קצר ביותר בימינו, כגון הישועים, 'אחיות הרועה הטוב' (Soeurs du Bon Pasteur), 'בנות ציון' (Dames de Sion), 'אחיות סן ונסן דה־פול' (Soeurs de St. Vincent de Paul), 'בנות הצדקה' (Filles de Charité), 'האחים בני התורה הנוצרית' (Chrétienne Frères de la Doctrine). כל אלה עתידים היו להקרין את תורתם והשפעתם החינוכית על המצרים, על אורח דיבורם ומחשבתם כאחד, השפעה שאפילו שבעים וחמש שנות כיבוש בריטי לא הצליחו לעוקרה משורש. מוחמד עלי בשעתו הנהיג אמנם מערכת חינוך ממלכתית מודרנית הבנויה על פי הדגם הצרפתי, אבל לא התיר הקמת בתי־ספר פרטיים — שניהולם בידי אירופים — במקביל לבתי־הספר הממלכתיים. איסמאעיל התיר זאת, אפילו תוך הענקת חסות מרובה, וכפי הנראה בלא כל הסתייגות מטעמי דת. יש טוענים שכל ההתמערבות הזאת וכל נטית־החסד הזאת ליועצים ואנשי סוד נוצרים היה להן מניע מעשי במחשבתו של איסמאעיל — רצונו להיראות נאור ומתקדם, ומשום כך ראוי לתמיכת המעצמות האירופיות במאבקו לשחרור שלם מעול אדונו העות'מאני. אחרים מייחסים הרבה מההסכמה והתמיכה, שלכאורה העניק לנסיונות של ריפורמה שתכליתם צורה מוגבלת של מימשל ייצוגי, לתקוותו להשיג תמיכה עממית נגד התערבות המעצמות בענייניו הכספיים.

מכל מקום, מדיניות הפנים של איסמאעיל ומפעלי הפיתוח הנרחבים שלו תרמו לכך, שמספר האירופים שהשתקעו במצרים עלה מאלפים אחדים בשנת 1860 ליותר ממאה אלף בשנת 1876.[*] המצרים הכירו את האירופים ובאו אתם במגע כבר שבעים וחמש שנה לפני כן, כשחילות צרפתיים פלשו וכבשו את ארצם למשך זמן קצר. אולם האירופים שישבו במצרים בשנת 1876 לא היו אנשי צבא כי אם אזרחים המועסקים במפעלי מדינה שונים, בהוראה פרטית ובפעילות כלכלית. יתירה מזאת, רק מספר מועט של אנשי־דת ונכבדים מצרים באו במגע אמיתי עם הכובשים הצרפתים בשנים 1798-1801, ואילו עכשיו היו מספר הולך ורב של מצרים — פקידי ממשלה, מהנדסים, עורכי־דין, מורים ואחרים, שקיבלו את חינוכם והשראתם בבתי־ספר מצרים נוסח אירופה, וכן במסגרת משלחות לימוד לבירות אירופה — באים במגע יומיומי עם בני העדות האירופיות שבמצרים.

איסמאעיל עצמו חיבב והעריך את אורח החיים המערבי יותר מקודמיו, והיה פעיל מאוד באורח אישי בפילוס הדרך לפני נתיניו אל אורחות החיים של המערב ומנהגיו. הלבוש האירופי נעשה מקובל על המצרים המשכילים בעלי המקצועות החופשיים ובשירותי הממשלה. מאמצי איסמאעיל להחדיר שיטות אירופיות בחינוך, בעבודות הציבוריות ובבינוי הערים נשתקפו בהכפלת תקציבי המדינה המיועדים לסעיפי פעולה אלה כמה מונים. אכן, תכנית החינוך שלו בראה תקופה חדשה במצרים של אמצע המאה התשע־עשרה. הוא יסד אולפנים מקצועיים למשפטנים, למינהלנים, למהנדסים, טכנאים, בלשנים, מורים, אומנים, ואפילו לכוהני־דת. הוא ייחס חשיבות מיוחדת לרשת החינוך והפקיד את השוויצרי דוֹר בֵּיי על שיפורה והרחבתה. בשנת 1875 עלה מספר התלמידים בבתי־הספר למאה אלף, לאחר שהשליט האוטוקראטי התיר בשנת 1874 את קבלתם של ילדי איכרים לבתי־הספר הציבוריים. יתירה מזאת, עד זמנו היה חינוכן של בנות מתקיים רק בבתי־ספר פרטיים זרים, או תלוי בפעילותן האישית של נסיכות ושל נשי האצולה במסגרת מעשי הצדקה שלהן. גם בעניין זה

* ראה שוב הערכים "ריצ'ארד ברטון"; "ג'ון ספיק"; "ג'יימס גראנט"; "צ'ארלס גורדון"; "סמיואל בייקר"; "ורנר מונזינגר"; "ויליאם לורינג"; "ויליאם דאי"; "לבנס מיצ'ל; "צ'ארלס סטון".

* השוני בין נתון זה לבין הנתונים המופיעים בטבלה שבסעיף 6.4.2 שלעיל מקורו בהבדלים שבהגדרת הזרים. יש שכללו לא רק את מספר האירופיים, אלא גם את מספרם של תושבי מצרים, שנהנו מהגנת הקונסוליות האירופיות. נתונים סטטיסטיים מהימנים על אוכלוסיית מצרים מצויים רק מאז תחילתם של מפקדי האוכלוסין, שנערכו החל משנת 1897 (חזור ועיין גם בדוח בוארינג, המובא בחטיבה ב, פרק 3.3).

היה איסמאעיל חלוץ בין שליטי מצרים: הוא העמיד את חינוך הבנות תחת פיקוח ממשלתי ומיזג אותו, בסופו של דבר, עם מערכת החינוך הכללית של המדינה.

עוד אחד מגינוני הסגנון המערבי שאימץ לעצמו היה נכונותו להתייצב כפטרון לאמנות ולתרבות, ואגב כך פתח סידרת מהלכים לטיפוח ממלכתי של פעילויות וגופים שעניינם האמנויות היפות, הספרות והמדע — פעילויות כגון ארכיאולוגיה, נגינה ופיוט, וגופים כגון ספריות ציבוריות ומוזיאונים, אגודות מלומדים ומוסדות מחקר. לדוגמה, ההתעניינות באגיפטולוגיה ובלימודים היסטוריים קרובים לה, שנולדה תחת חסות הכובשים הצרפתים, בייחוד במסגרת המכון שהקים בונאפרטה, לא נתחדשה מאז, עד שהתחיל איסמאעיל לגלות עניין אישי בנושא והעניק את חסותו לפעילויות אלה על מנת לעודדן. בשנת 1875 יסד את האגודה הגיאוגרפית, אשר הרימה תרומה נכבדה בשדה הגיאוגראפיה, ההיסטוריה והאתנוגרפיה של מצרים. הוא יסד את בית־הספרים הלאומי[*] ומצפה כוכבים בקהיר, וכן הקים מוזיאון בבולאק. על הנהלת המוזיאון הפקיד את הארכיאולוג המפורסם מארייט פאשא, שעיסוקו באגיפטולוגיה היה המשך למסורת שמפוליון הגדול, מי שפיענח את כתובת רוזטה בשנת 1822 ופתח בכך את חקר ההירוגליפים.[**] כדי להמחיש ביתר שאת את התחייבותה של מצרים להזדהות עם אירופה, השתתפה מצרים בימי איסמאעיל בתערוכה הבינלאומית, שהתקיימה בפאריס בשנת 1867.

* ראה שוב הערך "דאר אל־כֻּתֻב והמוזיאון המצרי"

** ראה שוב הערך "תרומת משלחת המדעים ו'מכון מצרים' לחקר האגיפטולוגיה", לעיל בחטיבה א.

איור 105

מצבת הזיכרון על קברו של הארכיאולוג והאגיפטולוג הצרפתי מארייט פאשא, מנהלו הראשון של מוזיאון קאהיר. המצבה נמצאת בחזית המוזיאון.

קשה לחוקר התקופה הזאת לסתור את ההנחה, שפועלו של איסמאעיל הוא היסוד החברתי־מדיני האמיתי של מצרים המודרנית. על אף הכל, המינהל שלו הוא שעיצב את המסגרת לניהול ענייני המדינה בעתיד, ומדיניותו החקלאית והכלכלית היא שהשפיעה על מדיניותה של מצרים בשני השטחים האלה במשך קרוב למאה שנה לאחר מכן. יותר מכל שאר בני שושלתו של מוחמד עלי היה זה איסמאעיל ששיכנע את המצרים, שעבר זמנן של השיטות המוסלמיות עות׳מאניות במינהל ובאירגון הציבורי ויש להמירן בשיטות אירופיות — לשון אחר, שאין אפשרות להחזיר את גלגל ההתפתחות אחורה. הרבה מן השיכנוע הזה נטע איסמאעיל בלבבות באמצעות דבקותו בשיטות המערביות ששימשו לו כמופת. עם כל זה, מעניין הדבר, שהוא הוסיף לנקוט שיטות ותחבולות מזרחיות מובהקות במה שנוגע לתימרון מדיני ולפיקוח שלטוני — שטח שבו נתגלה פיגור רציני בהתמערבותה של מצרים, והוא נמשך במידה רבה עד ימינו.

אף שהיה צעיר רק בשמונה שנים מקודמו בשלטון, סעיד פאשא, שייך הח׳דיב איסמאעיל לדור חדש ושונה מקודמיו — דור שצמח יחד עמו כדי לסייע לו בהגשמת שאיפותיו המדיניות, דור שנדמה היה לו כי המזרח והמערב מתאחדים תוך איזון טוב ומאושר יותר מבעבר. בכל זאת חייבים אנו להסיק, שחשיבות פועלו — והיא עצומה — הריהי בעיקר חומרית. אף שמגיע לאיסמאעיל אשראי רב על ההתפתחות המכרעת, שחלה בימיו בתנאיה החברתיים והאינטלקטואליים של מצרים, הרי התמורות שהצליח לחולל במישורים אלה של חיי ארצו — והן מסוג התמורות המשפיעות על אופיו של עם — לא היו עמוקות עד כדי לשנות מיסודו את אופי השלטון או את אופיה של הקהילה המדינית. הוא היה קצר רוח בשאיפתו להתבלט כשליט ומתקן בעל רמה אירופית, והתיקונים שהנהיג בארצו אולי היו מפתיעים ומהירים מכדי שגורמי המימשל שלו יוכלו לעכלם ולנהוג לפיהם בעקביות.

שאלה 4

במה היו התמורות החברתיות במצרים של אסמאעיל המשך להתפתחות שבתקופת מחמד עלי — ובמה היה בהן חידוש?

שאלה 5

השווה את מפעלי החינוך של אִסמַאעיל לאלה של אנשי התַנְט׳ימַאת. בניתוחך שים דגש על הדומה ועל השונה שבין מְבַצְעֵי הריפורמות והתנאים שבהם פעלו הללו, וכן עמוד על ההבדלים הטבעיים והפוליטיים שבין האימפריה (ומרכזה שבאסתאנבול) לבין מצרים. כמו־כן עמוד על התכנים ועל המטרות של החינוך בשני המקרים (ענה בכתב, כשלושה עמודים.)

6.5

סיכום פועלו של אִסמאעיל: ההתמוטטות

6.5.1 מחיר החיפזון — קריסת מפעל המודרניזציה

בשנת 1876 הגיע כזכור חובה של מצרים — או נכון יותר: של הח'דיו (שכן ההפרדה בין השליט לבין ארצו טרם נעשתה) — לכ־100,000,000 לי"ש. תודעתו של המשבר הפיננסי הכבד הזה התמסדה במאי אותה שנה, עת פורסם דו"ח כספי מטעם ועדה, שבראשה עמד הבריטי קייב (Stephen Cave). עתה נפתח תהליך מזורז, שבו התרגמה התלות הכלכלית לתלות פוליטית, והאוטונומיה של אסמאעיל ומצרים התדרדרה במהירות.

במאי 1876 הקים אסמאעיל מוסד בשם "**קופת החוב הציבורי**", שהורכב מארבעה זרים: בריטי, צרפתי, אוסטרי ואיטלקי. אלא שלחציהם של בעלי־החוב האירופיים גברו — ובאוקטובר נאלץ הח'דיו להסכים גם למינויים של שני מפקחים, בריטי וצרפתי, על מינהל הכנסותיה והוצאותיה של מצרים. טבעו של החוב הכבד והריבית שנשא לא איפשרו רגיעה תוך התגדרות במימד הכלכלי בלבד. בראשית שנת 1878 כבר "נאלצו" ממשלות בריטניה וצרפת להתערב ישירות ולפעול בנוסח המימרה האימפריאליסטית "The flag follows the merchant". במארס דרשו שתי הממשלות שתוקם ועדת חקירה, וזו כפתה על אסמאעיל להכיר ב'אחריותו המיניסטריאלית' למצב.*

* על כוונתה האסטרטגית של בריטניה כלפי מצרים של אותם ימים, ועל המניעים שהוליכו להשתלטותה ראה הערך "מדיניותה האימפריאלית של בריטניה וכיבוש מצרים", להלן בחטיבה ד.

באוגוסט 1878 נאלץ הח'דיו, בלחץ המעצמות, להקים ממשלה בינלאומית לארצו. בראשה הועמדה נוּבּאר פאשא ו'תחתיו' — שר־כספים בריטי ושר עבודות־ציבוריות צרפתי. בכך מוסד פיקוח אירופי ישיר על כלכלתה של מצרים.

בניסיון להשיג מחדש את מעמדו האוטונומי יצא עתה הח'דיו המושפל לקרב האחרון. נִשקו היה — הסבל שנגרם לבני מצרים כתוצאה מן המצוקה שאליה נקלעה ארצם, ומחאתם על סבל זה. בפברואר 1879 גברה תסיסתם של קציני הצבא, ששכרם קוצץ לכדי מחצית.* נוּבּאר פאשא ושר הכספים הבריטי, סיר ריוורס־וילסון, הותקפו בקאהיר ונשדדו (ייתכן שאסמאעיל עצמו הסית לכך מאחורי הקלעים). למחרת פיטר אסמאעיל את נוּבּאר, ובאפריל הכריז על פירוק הממשלה הבינלאומית ועל הקמת ממשלה חדשה, בראשותו של שריף פאשא.

* ראה הערך "אחמד עֻראבי ומרידתו"

שריף פאשא היה הרוח החיה ב"מועצת הנציגים"*, וצעדו של אסמאעיל כוון למצוא בשריף, ב"מועצה" וברגשי הפטריוטיות המצרית את המשענת למאבקו בהתערבות הזרה. היתה בכך אולי מידה רבה של אירוניה, כי האוטוקרט — שהקים את הגוף הייצוגי הזה בעיקר כדי לשאת חן בעיני המערב — ניסה עתה למצוא בו מנוף למלחמה באירופים. לשם כך מוכן היה אסמאעיל להגדיל את סמכויות המועצה ברוח לאומית מודרנית. ב־17 במאי 1879 הגיש שריף לאישור "מועצת הנציגים" טיוטה של חוקה, שאמורה היתה להעניק למועצה את הפיקוח על משק הכספים של מצרים.

* ראה שוב הערך "מג'לס שורא אל-נואב (מועצת הנציגים)"

אלא שהתמיכה העממית — שזכה בה אסמאעיל עקב צעד זה — לא יכלה להושיעו בעימות המתדרדר עם המעצמות. מנוי וגמור היה עתה עם ממשלות בריטניה וצרפת לסלק את אסמאעיל, ומכיוון שזה סירב לרדת מכסאו פעלו שתי הממשלות להדחתו. רשמית — נעשה הדבר באמצעות "השער העליון": ב־26 ביוני 1879 קיבל אסמאעיל איגרת מן הוזיר הגדול, איגרת שנמענה אל "הח'דיו לשעבר". אסמאעיל יצא לגלות איטליה, ובנו תופיק ירש אותו (1879-1892). תוך שלוש שנים עתידה היתה ארץ הנילוס להיכבש בידי הצבא הבריטי.*

* על ההתדרדרות לכיבוש נדון בחטיבה ד. ראה שם גם הערך "מדיניותה האימפריאלית של בריטניה וכיבוש מצרים".

◀ קרא בספרו של שמיר את העמודים 123-130 ; 134-148.

איור 106
הנסיך מחמד תופיק פאשא, טרם שנתמנה ח'דיו במקום אסמאעיל אביו.

איור 107
אמיר־אַלַאי (אל"מ) מֻחמד עֻראבי, מנהיגה של תנועת המחאה המצרית בתחילת שנות ה־80, בציור בן התקופה.

מאמץ המודרניזציה הנמרצת של אִסמַאעיל, שהשאיר בתשתיתה של מצרים משקעים הקיימים עד ימינו, נשא בחובו גם את זרע הכישלון. יותר מאשר קירב אִסמַאעיל את מצרים למערב — הוא הביא לחדירתו אליה. בימיו חדרו למצרים הון ואינטרסים אירופיים, שגררו אחריהם את דגלי הבטליונים ואת עובדת הכיבוש. בה בעת הצמיחה המודרניזציה של אִסמַאעיל דור חדש בעמק הנילוס, שהלך והזדהה עם ייחודיותה של ארצו והחל להתמודד בצורה חדשה עם בעיותיה. ניצנים אלה של לאומיות מצרית, שנבטו בסוף התקופה, הם שהאיצו בפעולתם — כפי שקראנו — את סופו הקודר של "מענה האירופיזציה הכלכלית־חברתית" במצרים. הם גם בישרו את הופעת פרק "המענה" החדש בתולדות אזורנו — מענה הלאומיות — שבו נדון ביחידה הבאה.

6.5.2 אישיותו של אסמאעיל ומורשתו

במרכזה של התקופה כולה עמדה ללא ספק אישיותו של אִסמַאעיל. נחתום את דיוננו בפרק, שבו מסכם וטיקיוטיס בצורה תמציתית את תפקידו של אִסמַאעיל:[8]

שום שליט מצרי עד אותה עת לא גרם מחלוקת גדולה יותר ולא עורר ויכוח רב יותר מאשר איסמאעיל. בקרב מצרים ואירופים כאחד סערו חילוקי הדעות על התנהגותו ושיטותיו. האירופים נחלקו בדעותיהם אם היה איסמאעיל שליט גדול, מתקן, חלוץ של פיתוח ואדמיניסטראטור גדול, או אם היה 'בזבזן פוחז, בעל תאווה וגנב', שמעשיו ומדיניותו היטיבו עם עצמו ומשפחתו אך לא עם מצרים. רק הסכסוך הערבי־ישראלי בשלושים השנים האחרונות הצית חילוקי דעות סוערים באותה מידה. ואילו על איסמאעיל ומצרים של ימיו — על תעלת־סואץ, על ענייני הכספים שלו, על המעלות והחסרונות של הפיקוח האירופי — כתבו מחברים לא־מצרים מספר גדול יותר של ספרים מאשר על כל איש יחיד אחר, או על פרשה אחרת כלשהי בתולדות מצרים החדשה.

שתי השקפות שונות על תדמיתו של איסמאעיל עולות מתוך המחלוקת האופפת אותו. האחת שוללת את איסמאעיל תכלית השלילה, ולאמיתו של דבר נעשתה רווחת רק לאחר הדחתו ושילוחו לגלות — אפילו לאחר מותו ובעיקר היא השקפתם של אדמיניסטראטורים אנגלים שישבו במצרים כגון קרומר, מילנר, קולבין, ואחרים. זוהי השקפה פשטנית וחד־צדדית מאוד. היא אומרת שהח'דיב איסמאעיל, בעזרת שר הכספים המפורסם שלו איסמאעיל צאדק, המכונה 'אל־מופתיש', סחט כספים מאוכלוסיית מצרים באמצעות מסים כבדים ובכוח ה'קורבאז'', הלא הוא השוט הידוע לשימצה.

ההשקפה האחרת, זו של עיתונאים משנות התשעים של המאה התשע־עשרה ושל קונסולים אמריקנים שישבו במצרים כגון אדווין דה ליאון ואלברט פארמן, טוענת שאיסמאעיל ירש מצב עניינים קשה מדודו סעיד פאשא (ששלט מ־1854 ועד 1863). זה האחרון, שנהה בתמימות יתירה אחרי אירופים והיה מיודד עם פרדינגד דה לספס ולהוט כמוהו אחרי מאכלי בצק, רומה בשעה שחתם על זיכיון תעלת סואץ משנת 1856 שכלל תנאים שליליים למצרים, דהיינו — התחייבויות לספק עבודת כפיה, למסור לחברת התעלה שטח של שישים אלף פדאנים [240 אלף דונם] לאורך התוואי, ולחפור את תעלת המים המתוקים. על אלה נוספו חובות שהותיר אחריו סעיד —

8. שם, ע"מ 84-89.

איור 108
הח'דיו אסמאעיל פאשא בבגדי־שרד. שים לב לכתר המלכות ולשרביט בסגנון המערבי, המונחים על כרית בסמוך אליו, כרומזים על שאיפותיו להידמות למלכי אירופה.

איור 109
אחת מנשותיו של הח׳דיו אסמאעיל. שים לב ללבושה המערבי ולחזות המלכותית־האירופית של הצילום.

חוב ממשלתי בסך שלושה מיליוני לירות שטרלינג ועוד חוב פרטי בסך שבעה מיליוני לירות. השקפה זו מוסיפה לטעון, שמאמצי איסמאעיל לשנות את תנאי זיכיון התעלה, שנראו לו מראש כחותרים תחת ריבונותה של מצרים, עלו לו בהוצאות, סיבכו אותו במחלוקת עם האירופים ובחתירות מצד העות׳מאנים, ועל הכל — הביאוהו לכך שהיה צריך ללוות כסף. בסופו של דבר, מסכמת ההשקפה הזאת, תביעותיהם של הנושים האירופים הן שהכריחו את איסמאעיל לסחוט עוד מסים מעמו.

איור 110
הלורד קְרוֹמֶר, ממדינאיה הקולוניאליים הבולטים של בריטניה, "נציגה" במצרים ומושלה בפועל ו"קונסול כללי" בשנים 1882-1907. התמונה מתוך ספרו של קרומר, **מצרים המודרנית** (לונדון, 1908).

איור 111
הרוזן פרדינגד דה־לֶסֶפְּס, יוזם תעלת סואץ ונציג צרפת ב"קופת החוב הציבורי".

אולם השאלה שהעסיקה את המחברים באותם הימים, בלא יוצא מן הכלל, הלא היא שאלת האחריות והאשמה: מי אחראי ל'חורבנה של מצרים', כפי שהיתה האופנה לומר בימים ההם — האם איסמאעיל אחראי, מפני שהיה להוט לעשות את מצרים לעצמאית, דבקה באירופה ועשירה בייצור, או שמא מוטלת האחריות על נושים אירופים, מחזיקי שטרי־חוב, והמעצמות שמאחוריהם, בייחוד בריטניה וצרפת המתחרות ביניהן בים התיכון, באפריקה ובמזרח? ומה היה חלקו של הסולטאן בכל העניין? באיזו עין ראה הוא את הואסאל שלו השולט על מחוז, אשר מימי מוחמד עלי ואילך היה עצמאי למעשה, ואשר אפילו בשנת 1517, מיד לאחר שנכבש בידי הסולטאן סלים, נשאר עצמאי תחת שלטון הביים הממלוכים?

בארון דה מאלורטי, אחד המתונים שבמבקריו של איסמאעיל, כותב בשנת 1883 על תקופתו של איסמאעיל, שהיתה תקופה של 'תכניות גדולות, הישגים גדולים, והוצאות גדולות', ביצוע כביר של עבודות ציבוריות, כגון תעלות, מסילות ברזל נמלים ושרותים ציבוריים, ליווה את התרחבותו המפליאה של המסחר ואת הרחבת שטחי האדמה המעובדים (מארבעה לחמישה מיליוני פדאנים). בעקבות הכיבוש של סודאן ואזורי מרכז אפריקה באו מחקרים וסקרים על השטחים הללו; רשת החינוך הכללי אורגנה מחדש, וכן הועמדו על יסודות חדשים תיכנון ובינוי הערים ושרותיהן. בקצרה, איסמאעיל הניח את יסודותיה המורכבים של המדינה המודרנית, אשר מוחמד עלי חצב אותה בחרבו מתוך התוהו. ההישג הזה הקסים את האירופים ומשך רבים מהם לבוא ולתור אחרי רווחים קלים. בשנת 1876 כבר היו כל המפעלים הגדולים הללו משועבדים וממושכנים לבעלי־חוב אירופים. וכך עלתה לו

איור 112
פסלו של פרדינגד דה־לֶסֶפְּס בפורט סעיד, בפתח תעלת סואץ.

איור 113

סיום כריית התעלה, בנקודת המפגש בין כוריה מדרום ומצפון. "צוות הים התיכון" פוגש ב"צוות ים סוף" בסמוך לאגם המר הגדול.

לאיסמאעיל, אשר בפזרו יותר מעשרה מיליוני לירות שטרלינג על שלמונים באיסטנבול כדי להוציא מידי הסולטאן מידה גדולה יותר של אוטונומיה, ובהוציאו עוד מיליוני לירות על האירגון והמודרניזציה של צבאו ומינהלו האזרחי ועל שיפור המערכת המשפטית של ארצו על ידי הקמת בתי־הדין המעורבים — ערער בעצמו את האוטונומיה הזאת והזמין פיקוח מצד אירופה. מבצעים הנדסיים עצומים כתעלת סואץ הפכו עד מהרה לבעיות מימון מעיקות. מצרים עצמה הפכה לבעית מימון לגביה של אירופה.

מוחמד עלי הניח בטעות, שסוד הכוח טמון באוטארקיה כלכלית. איסמאעיל, בניגוד לו, זינק מרצון לתוך תלות כלכלית, לתוך קלחת קשרי הכלכלה והמסחר האירופים, ולתוך מימון גרעוני של פיתוח מזורז, שגם גרר ניפוח המנגנון הביורוקראטי.

הדברים שידועים לנו על איסמאעיל מלפני עלותו לכס הח'דיב מעידים על אדם מיומן במינהל ובעסקי ממון, ועל חקלאי נמרץ ושיטתי. הוא היה אולי המחונן ביותר מכל בני שולשתו של מוחמד עלי שהגיעו לשלטון — עד שעלה למלוכה בנו פואד בשנת 1923. שלוש חולשותיו הידועות — התאווה לנכסי דלא ניידי, למפעלי ציבור יומרניים, ולאביזרי הריבונות הבולטים לעין — אין בהן כדי לגרוע מסגולות אלו.

יש לזכור, שאם אכן היה איסמאעיל רודן מזרחי טיפוסי, שהשתוקק להופיע באיצטלה של מתקן וששאף לחדש את פני המדינה ששלט בה, הרי גם פעל נוכח

מיגבלות עצומות ומכשולים כבדים. אלמלא הם אולי לא היה מגיע לפשיטת רגל. נסתכל למשל בקאפיטולציות, שבמצרים פעלו באורח שונה במקצת מאלו שבתורכיה. הן מנעו את איסמאעיל מלהטיל מסים על כמאה אלף זרים היושבים במצרים, או מלהביאם לדין במסגרת מערכת המשפט הארצית. זרים אלה היוו מדינה בתוך מדינה. באותה עת משכה מדיניות הפיתוח שלו והביאה נושכי נשך אירופים, שמאחוריהם עמדו הקונסולים והממשלות שלהם וסוככו עליהם. צא וחשוב, מתוך תשעים או מאה מיליוני לירות שטרלינג המהווים את החוב שנצטבר בשש-עשרה שנות שלטונו של איסמאעיל, רק כמחצית הסכום הזה נכנסה למעשה לאוצרו — כה מופקעות היו הריבית וההוצאות הנלוות שנטלו לעצמם המלווים הזרים. ולמרות כל זאת, קבע הדין-וחשבון של ועדת קייב בשנת 1876, שכושר התשלום של מצרים מתבסס על משאביה, ושכדי להתאושש אין היא זקוקה אלא לפרק זמן ולהסדר נאות של פרעון החובות. ואולם הנושים האירופים, ובראש כולם צרפת — מטעמים הידועים לה — סירבו אף לעיין בהצעה זאת. חמישה וחצי מיליוני מצרים בשנת 1875 שילמו לכן מסים בגובה של כשבעה מיליוני לירות שטרלינג, שהוטלו ונגבו בכוח הזרוע באישורה של אירופה.

יהיה אשר יהיה הוויכוח על לבטיו הכספיים של איסמאעיל, בעינה עומדת העובדה, שהוא הפריד את מצרים מתורכיה. הוא נעשה אביה האמיתי של עצמאות מצרים. הוא השליט מידה מסוימת של שלטון חוק במקום השרירות ששררה לפנים, בהקימו משהו הדומה למימשל קאבינטי ולבית-מחוקקים של נכבדים, ומערכת של בתי-משפט 'מעורבים'. הוא יצר סגל חדש, או עילית, של מנהיגים מצרים והשתעשע ברעיונות ומוסדות חדשים בתחומים שונים, החל בחינוך, בהנהלת חשבונות ובפיקוח פיננסי ומיסוי צודק, וכלה בביטול סחר העבדים ועבודת הכפיה.

"האריה הבריטי, הנמר הצרפתי, השור המצרי, התן היווני — דומה כאילו סמלים אלה כולם הומצאו במיוחד כדי להמחיש את המציאות במדינה ששלט בה איסמאעיל — מציאות של הילולה פרועה, שעשתה את מצרים חממה לטפילי העולם התרבותי. ביורוקרטיה קהירית זללה את פרי עמלו של הפלאח, ובאלכסנדריה התפטמה פלוטוקרטיה זרה על חשבון הח'דיב."

באיזו מידה תיאור זה של מצרים של שנת 1876 או 1879 נכון או מסולף? בנקאים ונושים זרים היו הקופאים במשחק ה'באקארה' (הימור בקלפים) ששיחק איסמאעיל בכספי ציבור. הם היו האוחזים ב'בנק'. וכך נתגלגלו הדברים, שבימי איסמאעיל נגרפה מצרים אל תוך מערבולת אירופית גועשת באין מציל.

פיאר קראביטס, אחד מראשי המסנגרים על איסמאעיל, מצהיר, שתדמיתו של איסמאעיל, המצוירת על-ידי האירופים, היא 'כפירה היסטורית'. אחרים השותפים לדיעותיו מאשימים את האירופים באינוס מצרים. אחד משריו המפורסמים של איסמאעיל, נובאר פאשא, הצהיר בשעתו, שהמפולת החלה עוד בימי סעיד פאשא. לורד קרומר חזר על דברי נובאר והזכיר לבריות, כי היה זה סעיד שהזמין לראשונה הרפתקנים אירופים לטרוף טרף במצרים. לורד מילנר (לשעבר סיר אלפרד מילנר) אולי כיוון יותר למטרה בשתיאר את המציאות במצרים של איסמאעיל בדמות 'קרנבל של ביזבוז ודיכוי'. קראביטס מגדיר את מצבו הקשה בדרך כלל של איסמאעיל במילים אלה: 'לשאפתנותו ולעצמאותו, שאותן שירת בחרב הזהב ולא כסבו בחרב הפלדה, התנגדו מעצמות אירופה מתוך כוונות אנוכיות שלהן.' ניתן לשאול עד כמה מדויקת הגדרה זו שלו. ודאי הוא שהצרפתים נהנו ממצרים של סעיד פאשא, קודמו של איסמאעיל, משום שהעריכו את עצמם כראשונים במעלה בתוכה ואת הארץ כולה כשטח חסות צרפתי למעשה; אלא שבשנת 1870 החליף איסמאעיל את הצרפתים שבצבאו בקצינים בדימוס מצבא מדינות הדרום של ארצות-הברית ושכר מהנדסים בריטים לבצע את העבודות הציבוריות שלו.

איור 114
מחפרים מודרניים מעמיקים ומרחיבים את תעלת סואץ. בשלב מתקדם זה של הכרייה כבר אי אפשר היה, מסיבות טכניות, להעסיק את רבבות הפלאחים במלאכה המפרכת (ר' איור 37 לעיל וכן איור 232 להלן).

על כל פנים, אין זה מעלה או מוריד לגבי הטענה, שאכן יש הטוענים אותה, שאיסמאעיל היה רודן, שהרי סוף סוף היה תוצר של סביבתו. השוחד, השוט ועבודת הכפיה היו כולם בבחינת סימני הכר בלתי־נפרדים של אותה סביבה.

כאשר חוקרים את תקופת שלטונו של איסמאעיל, מוטב לבחון תחת זאת, אם הוא היה, כפי שטוענים כמה משקיפים, חלוץ של אמצע המאה התשע־עשרה, או אם בשש־עשרה שנות שלטונו התקדמה מצרים — לפי כל הגדרה שהיא של המונח התקדמות — יותר מבכל מאתיים השנים שלפני כן. נראה שהיתה לו תכנית ברורה, אשר חרף כל תוצאותיה הכספיות המרות, החדירה, ביודעים או בלא יודעים, רעיונות הקשורים בקידמה מודרנית. ייתכן מאוד שאיסמאעיל יזם את הרעיונות הללו בניסיון אחרון ונואש להעביר מעליו את סכנת ההתערבות האירופית. הופעת 'הפיקוח האירופי הכפול (לענייני הכספים)' אפשר שהיתה הגורם שעורר את התסיסה בקרב האוכלוסיה, שנסתיימה במרד עוראבי. אפשר שאיסמאעיל היה, בסופו של דבר, קורבן של צמרת הממון האירופית.

אחד הקשיים בהערכת שלטונו של איסמאעיל נובע מן הדעות הסותרות שהושמעו עליו. נאמר עליו, שהוא אשר עשה את האירופי 'בעל הבית' במצרים, ושכניעתו לפיקוח האירופי כמוה כהודאה בכישלון, בפשיטת רגל ובמעשים רעים. מציגים אותו לגנאי לעומת סבו מוחמד עלי, שעליו נאמר כי היה מדינאי בעל חוש הבחנה, ואילו איסמאעיל, אומרים, לא היה אלא הרפתקן שוטה. משמיציו הקיצוניים מכריזים, שסיפור קורותיו הוא סיפור עגום ומשפיל של חורבן מדינה בידי שליטה הרודני, המתהדר בציפוי דק של תרבות; שלא היה אלא בבחינת עבד כי ימלוך, וידוע שאנשים מסוגו, דרכם שהם אדונים קשים. לדברי המחרפים הללו היה הח'דיב איסמאעיל מפעיל אמצעי סחטנות על הפאשות שלו, והללו נהגו כמוהו לגבי נכבדי הכפרים, והללו בתורם לגבי הפלאחים, וכן הלאה כמין חד־גדיא של סחיטה. הנה דברי אחד המחרפים כלשונם:

"איסמאעיל היה טרטיף הצרפתי, ג'רמי דידלר האנגלי, ובן החטא הערבי, ובסך הכל דייר בבית־עבדים מפואר. בחסותו נעשו המעצמות שליחי ההוצאה לפועל מטעם ברית נושכי הנשך האירופית."

כל מה שאפשר לומר במידה כלשהי של ודאות על תקופת שלטונו של איסמאעיל, ובתגובה כללית לדעות הסותרות האלה, הוא זה: היה היתה מצרים עשירה באמצע המאה התשע־עשרה, שנתרוששה בגלל חובותיו של שליטה. היא היתה מדינה כמעט עצמאית, ובכל זאת שימשה כלי־שרת בידי אירופה. תושביה היו להלכה בני־חורין, אך למעשה משועבדים. היו לה חוקה ובית נבחרים, ששותקו על־ידי הפיקוח הכספי האירופי ויסודותיהם עורערו על־ידי האוטוקרטיה המקומית. ממשלתה נוהלה זמן מה בידי שרים שהיו בני אחריות במפורש, אלא שפעלו בעצת אירופים אשר לא חבו דין־וחשבון לאיש, וידי השרים היו כבולות בשל הימצאותן של כמה קהילות של זרים בעלי זכויות יתר, שעליהן לא היתה לשרים שליטה. נתיני המדינה הילידים נשאו בעול מסים כבד שעה שהזרים היושבים בה היו פטורים מכל מס.

איור 115
המהנדס הצרפתי לינאן בתלבושת מזרחית

בסופו של חשבון, מה שמייחד את איסמאעיל היא העובדה, שממדי הישגיו ומשגיו גם יחד היו כה גדולים עד כי העסיקו ועניינו את העולם החיצון במשך זמן רב. אחרי איסמאעיל באו אנשים חדשים ומאורעות חדשים: הכיבוש הבריטי, הבעיה האנגלו־מצרית, התחרות בין אנגליה וצרפת, שהוסיפו לרתק את תשומת לב העולם למצרים. כל אלה היו הבטים של יחסי מצרים עם העולם, שנוצרו בימי איסמאעיל. אחרי ככלות הכל היתה זאת הבעיה הכספית שבה תפס איסמאעיל מקום כה בולט, ואשר סיפקה לאירופה את ההזדמנות ואת העילה להתערב בענייני מצרים ולהישאר מעורבת בהם זמן רב כל כך. על כן אולי באמת הצליח איסמאעיל לעשות את מצרים חלק של אירופה.

מכל מקום, אם מוחמד עלי יצר את מדינת מצרים החדשה ופתח את תהליך ההתחדשות של חברתה, היה זה איסמאעיל שבכוח שאפתנותו, ואפילו בפחזותו הפיננסית, החיש את צמיחתה של מצרים המודרנית והתווה את קווי התפתחותה לעתיד לבוא.

לסיכום לימודיך את פועלם של יורשי מחמד עלי — עבאס, סעיד ובעיקר אסמאעיל, ענה בהרחבה על שתי השאלות הבאות (3-4 עמודים כל אחת):

שאלה 6

בסוף דיונו בתקופה זו כותב ההיסטוריון הולט *(Egypt and the Fertile Crescent, p. 210)*:

> במחצית המאה ה־19 [דהיינו: בראשית שלטון הפאשות] התקרבה מצרים לצומת דרכים בתולדותיה. שלושה מַשעולים נפתחו בפניה. האחד הוליך לעצמאות מלאה; השני — להצטרפות מחדש [עם כישלונו של מחמד עלי] לאימפריה העת׳מאנית; והשלישי — לכניסה תחת שלטון אירופי. בזמן הדחתו של אסמאעיל כבר היו שני המשעולים הראשונים חסומים לחלוטין. בעשור שבא לאחר מכן כבר עשתה מצרים דרך ארוכה במשעול שהוביל לשלטון אירופי.

סכם והסבר, מדוע כך עלה מפועלם של יורשי מחמד עלי?

שאלה 7

ערוך לעצמך את רשימת המפעלים של סעיד ואסמאעיל, שנשארו כמורשת למצרים של ימינו. חזור ועיין בפועלם בתחומי הבינוי, התחבורה, הכלכלה, החינוך ועוד. הגב בכתב (כ־3-4 עמודים) על הקביעה הבאה:

> ללא פועלם של יורשיו היו מאמציו של מחמד עלי בבחינת אפיזודה שאין לה המשך. על היסודות שהניח הוא — הקימו סעיד ואסמאעיל את שלד בניינה של מצרים המודרנית.

התסכים לקביעה זו? במלואה?

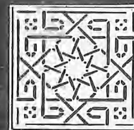
אחרית החטיבה: מענה "האירופיזציה הכלכלית־חברתית" — כישלון?

פרקי ההיסטוריה, שסקרנו ביחידות 5-6, ניסו לעקוב אחרי התהליכים שהתחדשו ברבע השלישי של המאה ה־19 סביב המרכזים שבאסתאנבול ובקאהיר. ניתחנו אירועים אלה בעיקר בהקשר התעמתות האזור עם המערב (הקשר שאיננו, כמובן, היחיד והבלעדי). ההיתה זאת תקופת מענה לאתגר החיצוני, שהסתיימה בכישלון? התשובה לשאלה זו תלויה בראש ובראשונה בזווית ראייתו של השואל.

מי שרואה את תהליכי העת החדשה באזורנו בעיקר כניסיון של "ארץ האסלאם" לשמור על תכניה ועל מסגרותיה בפני "מתקפת המערב" — יסכם פרק זה ככישלון חרוץ. אכן, מאמץ האירופיזציה בכלכלה ובחברה לא מנע, כפי שראינו, את אובדנן של טריטוריות נרחבות, שנפלו בידי המעצמות (שטחי האימפריה העת'מאנית באירופה, במצרים, בקפריסין), או תחת השפעתן (הלבנון). הוא לא מנע את המשך היחלשותה של האימפריה העת'מאנית־אסלאמית ביחס ל"מערב", שמצדו הגביר לקראת סוף המאה ה־19 את כוחו ואת תוקפנותו.

מי שרואה, במנוגד, את ה"עת החדשה" כתהליך, החייב מן הדין להוליך באזורנו אל קידמה ברוח המערב, על כליו ועל מסגרותיו, יעדיף להצביע דווקה על הישגיה הגדולים של התקופה. ואכן, זו הביאה בכנפיה, כפי שלמדנו, לכמה תמורות חשובות בתחומים המגוונים של הכלכלה ושל החברה, **תמורות שנותרו כמישקעים בני־קיימא עד עצם ימינו.**

ואולם, המתבונן בתהליכי העת החדשה על מורכבותם ומסובכותם — יתקשה לסכם בצורה כה חד־משמעית. התקופה אכן הביאה במהלכיה — ברוח המילכוד שאיפיין את התהליך כולו — להגברת חדירתו של המערב ולהתעצמות איומו. ואולם היא הביאה בו בזמן גם לצמיחתו של דור מקומי חדש ומשכיל, שמוכן היה לקחת על עצמו את מנהיגותו של המענה הבא של אזורנו — "המענה הלאומי המודרני". לטוב ולרע, תקופת 'מענה האירופיזציה הכלכלית־חברתית' היתה צעד גדול ורחב בנתיב הכפוי, הסוער והמסתבך, המוליך מ"ארץ האסלאם" אל "המזרח התיכון".

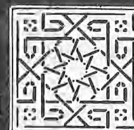

לוח א

הסלטאן מחמוד השני (1839-1808).

ליתוגרפיה משנת 1828 מאת ג' קלארק (J. Clark) — איור דף השער של הכרך הראשון מתוך ספרו של צ'ארלס מקפארלן (C. MacFarlane), "Constantinople in 1828; A Residence of Sixteen Months in the Turkish Capital and Provinces". 2 Vols. 2nd. ed. London: Saunders and Otley, 1829.

מחמוד השני יזם שורה של ריפורמות — במרכזן עמדה הריפורמה בצבא — שיש הרואים בהן את ראשית העת החדשה באימפריה העת'מאנית. הסלטאן צוייר (בחצר ארמונו) בתקופת שיא הצלחתו, כשנתיים לאחר שחיסל את חיל היניצ'רים המיושן (1826). אלא שתהליך הריפורמות נתקל בקשיים מבית ובתבוסות מחוץ. תוך שנים ספורות עתיד היה מחמוד להיות מוכה בידי הפאשא שלו במצרים — מחמד עלי (מפלת קוניה בשנת 1832, ומפלת נציבין בשנת 1839).

לוח ב

מחמד עלי, הואלי של מצרים (1848-1805).

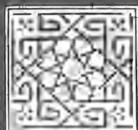
ציור של דיוויד וילקי (Wilkie; שמן על קרטון, 61×51 ס"מ) באדיבות מוזיאון Tate Gallery. וילקי צייר את הפאשא של מצרים באלכסנדריה בחודש מאי 1841, חודשים ספורים לאחר שהבריטים אילצוהו להסיג את צבאותיו מסוריה ומארץ־ישראל. "מייסדה של מצרים המודרנית" ניצב בפני תבוסתו וראשית שקיעתו. שלא כבעבר, בימי זוהרו, עת בחר שציירו ינציחוהו כשהוא מיסב על דרגשו בתנוחה מזרחית — ישוב עתה מחמד עלי על כס־מלכות בסגנון מערבי.

לוח ג

קאהיר של "מענה העוצמה".

(1) מסגד מחמד עלי במצודת קאהיר (בנייתו נסתיימה בשנת 1825). המסגד הוקם בחיקוי למסגדיה של אסתאנבול (הארכיטקט היווני יוסף בֶּשְׁנַק קיבל הוראה לבנותו לפי דגם "מסגד הסלטאן אחמת"), ובמגמה להאפיל עליהם בגובה ובעוצמה. מחמד עלי שאף לרשת את כוחה של השושלת העת'מאנית ולהעביר לקאהיר את מרכז השלטון באזורנו. הדרך לכך היתה מודרניזציה של הכוח הצבאי (ושל התשתית המשרתת אותו). (2) התותחים המוצבים עד ימינו בחצר המצודה נוצקו בבריטניה בשנת 1816. (צילום: צוות הקורס, אביב 1987.)

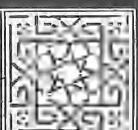

לוח ד

צבא וחברה בימי מחמד עלי.

"חייל בלתי־סדיר (באשי־בַזוק) בצבא המצרי" (מגויסי הכפייה של מחמד עלי, בסודאן — כפי הנראה), (ציור שמן (81×66 ס"מ) פרי מכחולו של ז'רום (J. L. Gerome; כנראה משנת 1878) ו"שלושה פלאחים מצריים", ציור בצבעי־מים על נייר (32.9×24.4 ס"מ) מאת C. Gleyre מראשית שנות ה־30 (מאי 1835 לכל המאוחר), באדיבות "המוזיאון לאמנויות יפות" בלוזאן.

רתימתם של הפלאחים למעגלי המדינה המִתמדרֶנֶת, ובעיקר — גיוסם כחיילי רגלים לגדודיו החדשים, עמדו במרכז ניסיונו של מחמד עלי לבנות עוצמה צבאית בעמק הנילוס. הפלאחים גויסו גם למעגלי הכלכלה החדשים, לייצור הכותנה, לחפירת תעלות ההשקייה ולתחזוקתן. התמורות המהירות של תהליכי המודרניזציה — עם כל הברכה שנשאו למדינה הנבנית — גרמו סבל רב להמוני איכריה של מצרים.

לוח ה

צבא מצרים בארץ־ישראל.

בשיר השני, אמיר הלבנון, מקבל את פניו של אִבראהים בן מחמד עלי בדצמבר 1831 ליד עכו. ציור שמן על בד (254×167.6 ס"מ) מאת אופיז (G. E. Opiz).

בשיר יורד מאפיריונו המפואר, שעל גב הגמל, כדי לקוד בפני אבראהים, הרכוב על סוס־מלחמה, כראוי למייצג עוצמתה החדשה של מצרים המִתמדרֶנֶת. ניצחונותיו של אבראהים על צבאות הסלטאן מחמוד השני הביאו לתשע שנות שלטון מצרי (1840-1831) בחבלי סוריה וארץ־ישראל. במהלך שנים אלה ניסה אבראהים ליישם באותם חבלים — בהצלחה חלקית ביותר — את עקרונות הריכוזיות, שיישם מחמד עלי במצרים באותה עת.

לוח ו

צבא אבראהים בארץ־ישראל.

צבאו של אבראהים בארץ־ישראל כפי שצוייר במכחולו של דיוויד רוברטס בשנת 1839. בתמונה העליונה יוצאת יחידת פרשים ממבואותיה של עזה. בתחתונה נראה מסדר כללי —

בנוסח מערבי — של הצבא המצרי ליד עכו, ובולטת בה מרכזיותם של גדודי הרגלים. ציוריו של רוברטס היטיבו לשקף את הניגוד שבין הסדר והמשמעת של צבא הנִט'אם של מחמד עלי, לבין נחשלותם של ארץ-ישראל ואזורי ה"סהר הפורה". רוברטס הבליט אלמנט זה באמצעות דמויות המקומיים. (הליתוגרפיות — מאוסף צוות הקורס.)

לוח ז

מורשת הארכיטקטורה של ימי התנט'ימאת.

(1) האקדמיה הצבאית העת'מאנית, החרביה, שבנה הסלטאן מחמוד השני באסתאנבול, ובה הוכשרו מפקדי צבאות האימפריה. (2) ארמון הדולמַה בַּהְצֶ'ה, על גדתו המזרחית של הבוספורוס, שבנייתו נסתיימה בשנת 1853, בתקופת סֻלטאנותו של עבד אל-מג'יד. הארכיטקטורה, שאיפיינה את תקופת התנט'ימאת, מצאה את ביטויה בשני מבנים אלה, המייצגים שתי דרכים לאימוץ סגנונות מערביים בבנייה העת'מאנית.

בבניית ארמון הדולמה בהצ'ה הושקעו סכומי עתֵק (ראה עמ' 61 ביחידה 5), והביצוע הופקד בידי משפחת הארכיטקטים הארמניים באליאן (אשר עוד קודם לכן בנו עבור עבד אל-מג'יד אגף בארמון הטופקאפי, בסגנון מערבי, ובהשראת הארכיטקטורה הצרפתית). מִבנה הדולמַה בהְצֶ'ה עשוי לסמל את תערובת הסגנונות העת'מאניים והמערביים, אשר איפיינו את התקופה ואת רוחה. (משעלה הסלטאן עבד אל-חמיד השני לשלטון, ונטש את רוח התנט'ימאת, העביר גם את מגוריו לארמון יִלְדִיז.)

בניין החרביה, המוקדם יותר (הושלם ב-1835), נועד לשרת את יעדו של הסֻלטאן מחמוד השני — בנייתו של צבא מודרני ברוח מערבית. סגנון בנייתו, על כן, הוא פשוט ופונקציונלי יותר.

לוחות ח-ט

המעבר מ"מענה העוצמה" ל"מענה האירופיזציה בחברה ובכלכלה".

באיור 1 הנציח וילקי (שמן על בד, 62.6×53.3 ס"מ, 1840) בית-קפה באסתאנבול, במעמד שבו מבשׂר אחד המסובים את דבר תבוסת צבא אִבּראהים בבירות לחיילות הבריטיים (בפיקוד נאפייר). האיורים האחרים הם של "אנשי התנט'ימאת" — מצטפא רשיד (איור 2), מחמת עאלי (3) ומחמת פואד (4). אנשי התנט'ימאת (שים לב ללבושם המערבי) הבינו, שריפורמה צבאית לא תַצלח עוד להצלתה של האימפריה. הם חתרו לתיקונים נרחבים, שאמורים היו בין היתר לבנות "חברה עת'מאנית", שיהיה בה מן השִוויוניות הבין-דתית והבין-עדתית. (באיור 1 ניסה וילקי לשקף את המִגוון של החברה העת'מאנית.

בקדמת הציור, מקשיבים לבשורת השליח, מופיעים "תורכי, יווני, ארמני ויהודי".)

לוח י

עבדות בחברה העת'מאנית: מציאות ודימיון.

מכירת שפחה לבנה בשוק העבדים במצרים. ציור שמן על בד (84.3×63 ס"מ) של ז'רום, מן המחצית השנייה של המאה ה-19. (אין בנמצא תאריך מדוייק; ידוע שז'רום ביקר במצרים בשנים 1856, 1862, 1868, 1871, 1872 ו-1874.)

הציור ממחיש היטב את מערכת התדמיות וההקשרים האקזוטיים, שבהם נתפש המזרח בעיני בני המערב. חוברות בו יחדיו שתי תדמיות סטריאוטיפיות: משטר העבדות האכזרי בארצות האסלאם — והשחיתות המוסרית, הרווחת במזרח. תדמיות אלה היו לעתים שסתום ליצרים מודחקים בחברות המערביות הפוריטאניות במאה ה-19 (ר' גם הערך "המזרח התיכון בראי האמנות האירופית במאה ה-19").

העבדות התקיימה באימפריה העת'מאנית, כולל מצרים, עד תחילת המאה ה-20, וכללה גם מסחר בשפחות לבנות-עור להרמונות הנכבדים. אולם בדרך-כלל היתה העבדות העת'מאנית מתונה יותר מאשר בחברות המערביות (בדרום ארצות-הברית, למשל). עסקות קנייה ומכירה התנהלו בצנעה, והשפחות, שלעתים הוכשרו במוסדות מיוחדים לתפקד כנשות-חברה מטופחות, קיבלו בכך כרטיס כניסה לאליטה העת'מאנית. (ר' גם הערך "העבדות בעולם העת'מאני במאה ה-19 והניסיונות לביטולה".)

לוח י"א

סוריה ולבנון בתקופת התנט'ימאת.

למעלה: "מראה מהר הלבנון", נשקף אל העמק של נַהְר אל-כלב. צוייר בידי קאלקוט (A. W. Callcott) לפי רישום מאת ואי (Albert Way), בערך משנת 1855. עוצמתם של נוף ההר והארזים משמשת רקע לבעין פסטורלה אנושית; אלא שתקופת התנט'ימאת היתה עת סער ודמים בהר הלבנון (עד לאוטונומיה, שהוכרזה בשנת 1861).

למטה: "רחוב בדמשק", ליתוגרפיה מאת ורנר (C. Werner) משנת 1874. ארבע-עשרה שנה לאחר "הטבח בדמשק" משקף האיור רוח של פתיחות וחופש, מגוון אנושי (בשמאל התמונה — שני נוצרים, וכן מוכר ספרים) ותשלובת של שלווה ופעילות. (הליתוגרפיות — מאוסף צוות הקורס.)

לוח י"ב

שוק ח׳אן אל־ח׳לילי בקאהיר, ציור (שמן על לוח, 58.5×45.7 ס"מ) של לואיס (J. F. Lewis) משנת 1872. לואיס הנציח רגע של נחת ולצון. קבוצת סוחרים מנעימה את זמנה בהווי מסורתי, מנותקת — כך דומה — מסערת התמורות בחברה ובכלכלה, שאיפיינו את התקופה בארץ הנילוס.

לוח י"ג

מלאכה וחינוך מסורתיים במצרים של הפאשות.

למעלה: "חרש נחושת בקאהיר" — ציור (שמן על לוח, 55.5×46 ס"מ) של וילדה (C. Wilda; פאריס, 1984). למטה: ציורו של לואיס, "בית ספר תורכי בסמוך לקאהיר" (שמן על לוח, 118×66 ס"מ), שהושלם ב־1865 (חמש־עשרה שנה לאחר שלואיס עזב את מצרים).

על קיר הכּתאב, מתחת לשַהאדה, תלויות הדיפלומות של העַאלִם שהעניקה לו אחת המדרסות (אולי אל־אזהר?). לבושם של התלמידים מעיד עליהם, שבאו משכבת העילית ה"תורכו־צ׳רקסית". ואולם תקופת פעילותם של סעיד ועבאס עמדה מבחינה זאת בסימנה של תמורה כפולה. האחת — רשת הכּתאבים התרחבה מאוד ובשעריה באו גם בני־העניים של מצרים. השנייה — העילית דוברת התורכית שוב לא התוודעה אל השפה הערבית באמצעות כתבי־הקודש בלבד. חייה של מצרים המודרנית התנהלו יותר ויותר בשפה הערבית, ו"העילית התורכו־צ׳רקסית" (כפי שנהוג לכנות את קבוצות העילית של מצרים העת׳מאנית) הסתערבה בלשונה, תוך שהיא נטמעת בהוויתה המתפתחת והייחודית של מצרים החדשה.

לוחות י"ד-ט"ו

התפתחות התחבורה במצרים, כפי שהשתקפה בעיני אמנים אורחים.

למעלה: "דרך הפירמידות, גיזה" כפי שהנציחה אדוארד ליר (שמן על בד; 52.1×103.2 ס"מ) בשנת 1872. ליר, שביקר במצרים חמש שנים לפני כן, התפעל מהדרך הרחבה, שנסללה בינתיים בין הביצות, ומהיופי ששיוו לה עצי האקציה, שנשתלו בשנת 1868 באדיבותה של קיסרית צרפת. "לא יכולתי להאמין למראה עיני — כתב ביומנו — בזוכרי את מראה המישור, משנת 1867." (כיום נמצאים הדרך והמישור במערבה של קאהיר הבנוייה.)

למטה: "דַ׳הביה על הנילוס ליד לוקסור", ממכחולו של פרומנטין (E. Fromentin; 109.5×63 ס"מ). פרומנטין היה אחד מני אמנים רבים, שהוזמנו להנציח את מעמד פתיחת תעלת סואץ. לאחר מכן עלה על ד׳הביה — אחת מספינות הנהר, שניבנו במיוחד עבור תיירים אירופיים — כדי לזון עֵיניו בעתיקותיה המופלאות של לוקסור.

משמאל: משט הפתיחה של תעלת סואץ בשנת 1869. ליתוגרפיה מאת ריו (Riou) מאותה שנה. בין האמנים הנוספים, שהזמין הח׳דיו להנציח את המעמד, היו גם: Belly, Berchere, Bonant, Gerome וכן Fromentin. (הליתוגרפיה — מאוסף צוות הקורס.)

לוח ט"ז

מבשרי הפרקים ההיסטוריים הבאים — מחלוצי התנועות הלאומיות המודרניות באזורנו.

משמאל: המשורר מחמת עאכף (מת בשנת 1937), מראשי ה"עת׳מאנים הצעירים".

מימין: האמיר־אלאי (אל"מ) אחמד עֻראבי (1841-1911), מנהיגה של ראשית המחאה הלאומית המצרית.

השניים ייצגו את ראשית השתתפותם של משכילים מודרניים, במדים ובלעדיהם, בחיים הפוליטיים, באורח יזום ופעיל. (אלא שבהמשך ההתפתחויות התחלפו היוצרות — את המנהיגות בתנועה הלאומית התורכית נטלו קציני צבא, ואת זו המצרית הוליכו משכילים ואנשי־עט — ולא תופסי־חרב.)